

સન્મતિતર્ક - ગાથા ૧.૪૧ના તાત્પર્ય વિશે વિચારણા

મુનિ ત્રૈલોક્યમણ્ડનવિજય

एवं सत्तविअप्पो, वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ।

वंजणपज्जाए उण, सवियप्पो निव्वियप्पो य ॥ सन्मति. - ૧.૪૧

(एवं सप्तविकल्पो, वचनपथो भवत्यर्थपर्याये ।

व्यञ्जनपर्याये पुनः, सविकल्पो निर्विकल्पश्च ॥)

સન્મતિતર્કમાં સપ્તભંગીની પ્રરૂપણા પછી મૂકાયેલી ઉપર્યુલ્લિખિત ગાથા, સપ્તભંગીમાં નયની યોજના દર્શાવતા શાસ્ત્રપાઠ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે અને જૈન-ન્યાયને સમ્બન્ધિત અનેક ગ્રન્થોમાં એ ઉદ્ધૃત થયેલી જોવા મળે છે. આ ગાથાનો શબ્દાર્થ આવો થાય છે : “આ પ્રમાણે (-પૂર્વેની ગાથાઓમાં દેખાડ્યા મુજબ) સાત વિકલ્પ ધરાવતો વચનમાર્ગ અર્થપર્યાયમાં થાય છે. વ્યંજનપર્યાયમાં તો સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ વચનમાર્ગ છે.” આમ, આ ગાથાનો શબ્દાર્થ તો તદ્દન સરલ છે, પણ એ શબ્દો પાછળનું તાત્પર્ય પકડવું એટલું જ અઘરું છે.

આ ગાથાના તાત્પર્ય વિશે સૌપ્રથમ છળાવટ આપણને સન્મતિતર્ક પરની વાદમહાર્ણવ ટીકા (-શ્રીઅભયદેવસૂરિજીકૃત)માં જોવા મળે છે. ત્યાર પછીનાં આ ગાથા પરનાં તમામ વિવરણો પ્રાયઃ ટીકાને જ અનુસરે છે. એકમાત્ર ઉપા. શ્રીયશોવિજયજીએ અનેકાન્તવ્યવસ્થા અને દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ-સ્તબકમાં આ ગાથા વિશે થોડીક નવી વાતો રજૂ કરી છે. અને તે ઉપરાન્ત, શ્રીઅભયશેખરસૂરિજીએ સપ્તભંગીવિંશિકા, દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ-વિવેચન વ. ગ્રન્થોમાં આ ગાથા વિશે મૌલિક વિચારણા દર્શાવી છે. વઢી, પં. શ્રીસુખલાલજીએ પણ સન્મતિતર્ક-અનુવાદમાં આ ગાથાના તાત્પર્ય અંગે એક નવી જ દિશા ચીંધી છે. અત્રે આ તમામ રજૂઆતો, તે પાછળના આશયો, તેઓની પરસ્પર ભિન્નતા, મૂળગ્રન્થના સન્દર્ભે તેઓની યુક્તતા વ. વિશે વિચારવાનો ઉપક્રમ છે.

આ ગાથાના તાત્પર્ય વિશે વિચારવા માટે, સપ્તભંગી એટલે શું ? તે વિશે થોડુંક સમજી લેવું જરૂરી છે. સપ્તભંગી એ જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ‘ધર્મીમાં ધર્મના આપેક્ષિક અસ્તિત્વનો પરિપૂર્ણ બોધ કરાવનાર

સાત વાક્યો' એવો થાય છે. ભાવ એ છે કે કોઈ પળ ધર્મ (-પર્યાય), ધર્મી (-દ્રવ્ય, આત્મા જેવાં મૂળભૂત દ્રવ્ય કે ઘડા જેવાં આદિષ્ટ^૧ દ્રવ્ય)માં ચોક્કસ દેશ-કાલાદિની અપેક્ષાએ જ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય છે, તે સિવાયની અપેક્ષાએ નહીં. હવે જો આપણે એ અપેક્ષા દેખાડ્યા વગર જ, તે ધર્મના ધર્મીગત અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરીએ, તો એ પ્રતિપાદન અપૂર્ણ કે વિપરીત બોધ જન્માવતું હોવાથી અમાન્ય જ ગણાય. તેથી આપણે વાસ્તવિક બોધ કરાવવા માટે, જે અપેક્ષાએ એ ધર્મ ધર્મીમાં છે અને જે અપેક્ષાએ નથી, તે બંને જણાવવા જ રહ્યા. ધર્મના આ આપેક્ષિક અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન એ જ સસંભંગીના અનુક્રમે પ્રથમ બે- પહેલો અને બીજો ભાંગા છે.

આ પહેલા બે ભાંગાનો બોધ થાય એટલે તરત પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે- ધર્મ જે અપેક્ષાએ ધર્મીમાં છે અને જે અપેક્ષાએ નથી, એ બન્ને અપેક્ષાઓનું એક સાથે ગ્રહણ કરીએ તો ત્યારે ધર્મ વિશે શું સમજવું ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અવક્તવ્ય એમ જ કહેવું પડે. કારણ કે, બન્ને અપેક્ષાએ ધર્મનું જે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ ઉભયનાં સંમીલનરૂપ એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સર્જાય છે, તેને આપણે બુદ્ધિથી સમજી તો શકીએ, પણ શબ્દથી તેને વર્ણવવાનું શક્ય નથી જ, તેથી તેને શબ્દાતીત- અવક્તવ્ય જ કહેવું પડે. આ અવક્તવ્યનો પ્રતિપાદક ત્રીજો ભાંગો છે.^૨

આ ત્રણ ભાંગામાંથી બે-બેના સંમિશ્રણથી ચોથાથી છઠ્ઠા સુધીના બીજા ત્રણ ભાંગા સર્જાય છે. આ ભાંગા પહેલા ત્રણ ભાંગાના સંયોગાત્મક હોવા છતાં એમનાથી કથંચિદ્ ભિન્ન પણ છે. ગોઠ અને દહીં સાથે ખાઈએ તો એ બન્નેના પોતપોતાના સ્વાદ ઉપરાંત જેમ એક વિલક્ષણ સ્વાદ અનુભવાય છે, તેમ જ

૧. ઘડો એ વાસ્તવમાં પુદ્ગલાસ્તિકાયનો પર્યાય છે, છતાં એનો પણ દ્રવ્ય તરીકે વ્યવહાર થાય છે, તેથી તે આદિષ્ટદ્રવ્ય કહેવાય છે.

૨. સસંભંગીમાં ત્રીજો ભાંગો 'સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાઽસ્ત્યેવ ચ' એમ પહેલા બે ભાંગાના સંયોજનરૂપ હોય, અને ચોથો ભાંગો અવક્તવ્યનો હોય -એવી પણ એક પરમ્પરા છે. પણ સન્મતિતર્કકાર, તત્ત્વાર્થટીકાકાર શ્રીસિદ્ધસેનગણિ વ. અવક્તવ્યને જ ત્રીજા ભાંગાથી પ્રતિપાદ્ય ગણતા હોવાથી, અહીંં બધે 'સ્યાદવક્તવ્ય એવ'ને જ ત્રીજો ભાંગો ગણાવ્યો છે. આ બે પરમ્પરાની ભિન્નતા સકલાદેશ-વિકલાદેશની ભિન્ન ભિન્ન વિભાવનાને આધારી છે, તે સમજવા માટે જુઓ સસંભંગીપ્રભા- પૃ. ૬૪-૭૫

અહીં પળ સમજવાનું છે. સાતમો ભાંગો ત્રણે મૂલભૂત ભાંગાના સંયોજનરૂપ છે. આ સાતે ભાંગા એકઠા થાય એટલે સર્જાતું મહાવાક્ય, પરિપૂર્ણ બોધ કરાવતું હોવાથી, પ્રમાણવાક્ય ગણાય છે.

ઉદાહરણ સાથે આ વાત જોડે તો— ‘ઘડો લાલ છે ?’ એમ કોઈ પૂછે અને જવાબમાં ફક્ત હા પાડવામાં આવે, તો એનાથી વ્યક્તિને થતો ઘડામાં સર્વથા રક્તવનો બોધ અપ્રમાણિક જ છે, કારણ કે ઘડો ફક્ત બહારથી લાલ છે, અંદરથી નહીં. તેથી આમ કહેવું જોડે— ઘડો બહારથી લાલ છે (સ્યાદ ઘટો રક્ત એવ, સ્યાદ = અપેક્ષાએ, પ્રસ્તુત સન્દર્ભમાં બહારના ભાગે), પળ અંદરથી લાલ નથી (સ્યાદ ઘટોઽરક્ત એવ). આ જ સપ્તભંગીના પહેલા બે ભાંગા છે. પળ બહારથી અને અંદરથી એકસાથે જોડે તો ઘડો લાલ છે પળ ધરો, અને નથી પળ. તેથી કહેવું પડે કે તે રીતે ઘડાનું સ્વરૂપ કહેવાનું શક્ય નથી.^૧ (સ્યાદ ઘટોઽવક્તવ્ય એવ) આ ત્રીજા ભાંગા દ્વારા પ્રતિપાદિત થતી અવક્તવ્યતા ઘડામાં રક્તવના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ ઉભયને આશ્રિત છે. આ ત્રણ ભાંગાના સંયોજન દ્વારા બાકીના ભાંગા આમ સર્જાશે : સ્યાદ ઘટો રક્ત એવ સ્યાદ ઘટોઽરક્તશ્ચૈવ, સ્યાદ ઘટો રક્ત એવ સ્યાદ ઘટોઽવક્તવ્યશ્ચૈવ, સ્યાદ ઘટોઽરક્ત એવ સ્યાદ ઘટોઽવક્તવ્યશ્ચૈવ, સ્યાદ ઘટો રક્ત એવ સ્યાદ ઘટોઽરક્ત એવ સ્યાદ ઘટો-ઽવક્તવ્યશ્ચૈવ ।

હવે આપણે **વાદમહાર્ણવટીકા**માં દર્શાવાયેલા, આ ગાથાના, બે અર્થો જોડશું. પળ એ જોતાં પહેલાં ટીકાકારને સમ્મત કેટલાક શબ્દાર્થો સમજી લેવા જરૂરી છે. - (૧) **અર્થપર્યાય** - અર્થના ગ્રાહક સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર એ ત્રણ અર્થનયો. ‘અર્થગતાઃ પર્યાયા અસ્તિત્વનાસ્તિત્વાદયો વિષયા यस્ય સોઽર્થપર્યાયઃ’ આવી કોઈક ‘અર્થપર્યાય’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તેઓના મનમાં હોઈ

૧. પ્રશ્ન થાય કે ‘સ્યાદ- એક સાથે ઉભય અપેક્ષાએ(—બહારથી અને અંદરથી) ઘટો- ઘડો રક્તોઽરક્તશ્ચૈવ- લાલ છે પળ અને લાલ નથી પળ એમ કેમ ન કહેવાય ? પળ એનો જવાબ એ છે કે આમ કહેવામાં ‘બહારથી લાલ છે અને લાલ નહીં તેમજ અંદરથી લાલ છે અને લાલ નહીં’ એમ સાબિત થાય, જે અવાસ્તવિક છે. આને બદલે જો એમ કહેવા જડે કે ‘ઘડો બહારથી લાલ છે અને અંદરથી લાલ નથી,’ તો એ ચોથો ભાંગો થઈ જાય છે. માટે એક સાથે ઉભયઅપેક્ષાએ ઘડાનું જે રક્ત-અરક્ત સ્વરૂપ છે, તેને વર્ણવવું શક્ય ન હોવાથી ઘડાને અવક્તવ્ય જ કહેવો પડે.

શકે. (૨) **વ્યંજનપર્યાય**- સામ્પ્રત, સમભિરૂઢ અને એવમ્ભૂત એ ત્રણ શબ્દનયો. ‘જેનાથી અર્થ વ્યક્ત થાય તે વ્યંજન એટલે શબ્દ. તેના પર્યાયો એટલે તેમાં રહેલી વાચકતા. શબ્દનયો આ વાચકતા- વ્યંજનનિષ્ઠપર્યાયનો વિચાર કરતા હોવાથી વ્યંજનપર્યાય કહેવાય’ આવી કોઈક સમજણ આવો અર્થ દેખાડવા પાછળ હોઈ શકે. (૩) **સવિકલ્પ**- આના બે અર્થ તેઓએ દેખાડ્યા છે- ૧. વિકલ્પોનો સદ્ભાવ અને ૨. સામાન્ય- જાતિ. એક સામાન્યને આશ્રયીને જુદા જુદા ઘણા વિકલ્પો- વિશેષો સંભવી શકતા હોવાથી, સામાન્ય પળ સવિકલ્પ કહેવાય છે. (૪) **નિર્વિકલ્પ**- આના પળ બે અર્થ દેખાડવામાં આવ્યા છે. - ૧. વિકલ્પોનો અભાવ અને ૨. વિશેષ. વિશેષના કોઈ વિકલ્પ- વિશેષ સંભવતા ન હોવાથી, વિશેષ પળ નિર્વિકલ્પ ગણાય છે. વિશેષને નિર્વિકલ્પ તરીકે ઓળખાવનારી ‘સામાન્યસ્વરૂપમાંથી નિર્ગત વિકલ્પ- વિશિષ્ટપર્યાય તે નિર્વિકલ્પ’ આવી વ્યુત્પત્તિ પળ સંભવે છે.

સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પના એકને બદલે બે અર્થ શબ્દનયોના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને આભારી છે. શબ્દનયોમાં પહેલો સામ્પ્રતનય લિંગ, કારક, કાલ વગેરે ભેદે અર્થભેદ માને છે, પળ સંજ્ઞાભેદે નહીં. મતલબ કે તેના માટે ‘ઘટઃ’ કહો અને ‘ઘટમ્’ કહો, ત્યારે અનુક્રમે કર્તાકારક અને કર્મકારક તરીકે ઉપસ્થિત થતી ઘટવ્યક્તિ જુદીજુદી છે; પરંતુ ‘ઘટઃ’ કહો કે ‘કુમ્ભઃ’ કહો કે ‘કલશઃ’ કહો, ત્યારે એ ત્રણે શબ્દથી ઉપસ્થિત થતી ઘટવ્યક્તિ એક જ છે.^૧

૧. એક પ્રશ્ન અવશ્ય જાગે કે જો સામ્પ્રતનયમતે સંજ્ઞા એક જ હોવા છતાં, લિંગ, કારક વગેરે જેવી સામાન્ય બાબત પળ અર્થભેદક બનતી હોય; તો ખુદ સંજ્ઞાનું જ જુદાપણું અર્થભેદક કેમ નહીં ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપણને નયરહસ્યમાંથી સાંપડે તેમ છે. ત્યાં ઉપાધ્યાયજીએ સામ્પ્રતનયની માન્યતાનો અભિપ્રાય એ જણાવ્યો છે કે જે ધર્મોનો અભેદાન્વય શક્ય નથી તે ધર્મોને પરસ્પર ભિન્ન જ સમજવા પડે અને એ ભિન્ન ધર્મો પોતાના ધર્મોને ભિન્ન બનાવે જ. આનો મતલબ એ સમજી શકાય કે જેમ પુરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વનો એક સાથે એક પદાર્થમાં અન્વય શક્ય નથી, અને તેથી તે બે ધર્મો અને તેના ધર્મોઓ પરસ્પર ભિન્ન છે; તેમ કર્તૃત્વ અને કર્મત્વનો પળ એક સાથે એક પદાર્થમાં અન્વય શક્ય નથી, અને તેથી તે બે ધર્મો અને તે ધરાવનાર ઘટવ્યક્તિઓ જુદી જ ગણવી પડે. પરંતુ ઘટત્વ, કુમ્ભત્વ, કલશત્વ - આ બધા ધર્મોનો એક સાથે એક પદાર્થમાં અન્વય શક્ય હોવાથી એ ધર્મો પોતાના આશ્રયભૂત ધર્મોના ભેદક બનતા નથી. તેથી ‘ઘટઃ’ કહો કે ‘કુમ્ભઃ’ કહો, એ બંને પદથી ઉપસ્થિત થતી ઘટવ્યક્તિ એક જ રહે છે.

બીજો સમભિરૂઢ નય સંજ્ઞાભેદે પળ તે તે પદથી વાચ્ય પદાર્થોને જુદા ગણે છે. અર્થાત્ તેના મતે ‘ઘટઃ’ અને ‘કુમ્ભઃ’ પદથી ઉપસ્થિત થતી વ્યક્તિ જુદી-જુદી છે. દરેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જુદી હોય છે અને પદથી થતો બોધ પળ એ વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને જુદો-જુદો થાય છે એવો આ નયનો અભિપ્રાય છે.^૧

શબ્દનયોમાં ત્રીજો એવમ્ભૂત નય તો અત્યન્ત સૂક્ષ્મગ્રાહી હોવાથી અવસ્થા-ભેદે પળ વાચ્યતાનો ભેદ ગણે છે. મતલબ કે તેના મતે તો પદાર્થના વાચક તરીકે જે શબ્દો સ્વીકૃત છે, તે શબ્દોથી તે પદાર્થ યેરેયર ત્યારે જ વાચ્ય બને છે, જ્યારે એ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિમાં જે ક્રિયા સમાયેલી છે તે ક્રિયા તે પદાર્થમાં વર્તમાન હોય, એ સિવાય નહીં. આનો અર્થ એ થાય કે ઇન્દ્રને ત્યારે જ ‘ઇન્દ્રઃ’ કહેવાય કે જ્યારે ‘ઇન્દ્ર’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં સમાયેલી ઇન્દ્રનક્રિયા-ઐશ્વર્યનો અનુભવ એ કરતો હોય. જ્યારે એ દેવસભામાં બિરાજમાન થઈને પોતાના ઐશ્વર્યનો અનુભવ નથી કરી રહ્યો, ત્યારે એને અન્ય કંઈ પળ કહો, ઇન્દ્ર તો નહીં જ કહેવાય. ટૂંકમાં, એક પદાર્થની (દા.ત. ઇન્દ્ર તરીકે ઓઢાઢાતી વ્યક્તિની) અવસ્થા બદલાય તેમ તે પદાર્થનિષ્ઠ વાચ્યતા પળ બદલાય એવો આ નયનો અભિપ્રાય છે.^૨

૧. આનું તાત્પર્ય એમ સમજાય છે કે જે શબ્દોને આપણે પર્યાયવાચી ગણીએ છીએ, તે શબ્દોની અર્થછાયામાં વાસ્તવમાં સૂક્ષ્મ તફાવત હોય છે જ. આ નય સૂક્ષ્મગ્રાહી હોવાથી આ સૂક્ષ્મ તફાવતને પળ પકડે છે, અને તેથી ચોક્કસ સન્દર્ભે ચોક્કસ શબ્દોનો પ્રયોગ અને તે શબ્દોથી ચોક્કસ પદાર્થોનો બોધ સ્વીકારે છે. આપણે વ્યવહારમાં પળ પર્યાયવાચી શબ્દોને સન્દર્ભ અનુસાર જ પ્રયોજીએ છીએ. જેમકે ‘નેત્ર’ અને ‘ડોઢા’ બંને શબ્દો ચક્ષુવાચી હોવા છતાં ‘તારા ડોઢા સુન્દર છે’ કે ‘નેત્રો કેમ કાઢે છે ?’ એવાં વાક્યો આપણે નથી જ બોલતા.

૨. દ્રવ્યમાં જે પર્યાય વર્તમાન હોય, એ જ પર્યાયની મુખ્યતાએ દ્રવ્યને જણાવવું એ ભાવનિક્ષેપ ગણાય છે. અને એ પર્યાયની અતીત કે અનાગત અવસ્થામાં પળ દ્રવ્યનો તે પર્યાયની મુખ્યતાએ વ્યવહાર તે દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. એવમ્ભૂત નય અતિશુદ્ધ હોવાથી ફક્ત ભાવનિક્ષેપને જ સ્વીકારે છે અને તેથી વર્તમાન પર્યાયની મુખ્યતાએ જ દ્રવ્યનું કથન કરવાનું તેમજ શબ્દથી તદ્વાચ્ય પર્યાયથી વિશિષ્ટ દ્રવ્યનો જ બોધ કરવાનું કહે છે.

આપણે વ્યવહારમાં પળ જોઈ શકીશું કે ‘એક રાજા હતો’ એમ સાંભળીએ એટલે તરત ઘરેણાં અને વસ્ત્રાભૂષણોથી લદાયેલી પ્રતાપી વ્યક્તિનું ચિત્ર આપણા મનમાં ઝબું થાય છે, ‘નિશાઢ’ શબ્દ સાંભળતા સાથે જ જેમાં વિદ્યાર્થીઓ ધણી રહ્યા છે, શિક્ષક ધણાવે છે ંવું મકાન નજર સામે તરવા લાગે છે. આ વાત સૂચવે છે કે પદથી થતા પદાર્થના બોધમાં

શબ્દનયોના આ સ્વરૂપને બરાબર સમજી લઇએ તો સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પના બે અર્થ કરવાનું કારણ આપોઆપ સમજાશે. શબ્દ અને અર્થ-બન્ને વચ્ચે વાચક-વાચ્યભાવ સમ્બન્ધ છે. શબ્દમાં વાચકતા રહે છે અને અર્થ તે વાચકતાથી નિરૂપિત વાચ્યતા ધરાવે છે. આપણે જો આ બેમાંથી વાચ્યતાને અનુલક્ષીને વિચારીએ તો એક પદાર્થનિષ્ઠ વાચ્યતાના સામ્પ્રતનયમતે અનેક વિકલ્પો સમ્ભવે છે, કારણ કે તેના મતે પર્યાયવાચી શબ્દોથી જણાતી વ્યક્તિ એક જ છે. જેમકે ઘડામાં ઘટપદવાચ્યતા પણ છે અને કુમ્ભપદવાચ્યતા, કલશપદવાચ્યતા વગેરે પણ છે. પણ સમભિરૂઢ અને એવમ્ભૂત નયોના મતે એક પદાર્થનિષ્ઠ વાચ્યતામાં વિકલ્પોનો સદ્ભાવ નથી, કારણ કે આ નયો સંજ્ઞાભેદે અર્થભેદ માનતા હોવાથી, એ નયોના મતે એક પદાર્થ બે શબ્દોથી વાચ્ય હોય તે સમ્ભવિત જ નથી. આમ, એક પદાર્થનિષ્ઠ વાચ્યતાના ઉપલક્ષ્યે સામ્પ્રતનયમાં સવિકલ્પ- વિકલ્પોવાળો વચનમાર્ગ છે, જ્યારે સમભિરૂઢ-એવમ્ભૂતમાં નિર્વિકલ્પ- વિકલ્પો વગરનો વચનમાર્ગ છે.

હવે, જો આપણે એક-અર્થનિષ્ઠ વાચ્યતાને નહીં, પણ એક-શબ્દનિષ્ઠ વાચકતાને લક્ષ્યમાં રાખીને વિચારીએ તો, સામ્પ્રતનય અને સમભિરૂઢનયના મતે વાચકતા સામાન્યને આશ્રિત છે; કારણ કે સામ્પ્રતનય ઘટશબ્દના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તરીકે ઘટત્વજાતિને પકડે છે કે જે કુમ્ભ, કલશ વગેરે અનેક શબ્દોના પ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂત^૧ છે અને ઘટની અનેક અવસ્થાઓમાં અનુગત છે. એ જ રીતે

પદાર્થની વિશિષ્ટ અવસ્થા પણ સંકળાયેલી હોય છે. એવમ્ભૂત નય આ વાતને મુખ્ય ગણી પદથી થતો પદાર્થનો બોધ તે પદથી સૂચવાતી વિશિષ્ટ અવસ્થા સાથે જ સ્વીકારે છે. આ જ વાતને જુદી રીતે જોડીએ તો તેનો મતલબ એ થાય કે વિશિષ્ટ અવસ્થા ધરાવતો પદાર્થ જ તે વિશિષ્ટ અવસ્થા સૂચવનાર પદથી વાચ્ય છે. એવમ્ભૂત નયની શાસ્ત્રીય પ્રરૂપણા આ જુદી રીતે જણાતાં મતલબને જ અનુસરે છે.

૧. અહીં પ્રશ્ન થઈ શકે કે કુમ્ભ, કલશ વગેરે શબ્દોની પ્રવૃત્તિમાં ઘટત્વજાતિ કઈ રીતે નિમિત્ત બને ? કુમ્ભત્વ, કલશત્વ કેમ નહીં ? આનું સમાધાન એ જ છે કે ઘટત્વ, કુમ્ભત્વ, કલશત્વ વગેરે શબ્દો એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જ સૂચવે છે કે જે સકલ ઘટવ્યક્તિમાં વર્તમાન છે. આ સ્વરૂપ જ ઘટ, કુમ્ભ, કલશ વગેરે શબ્દોનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે. પણ આ સ્વરૂપને બીજા કોઈ શબ્દોથી ઓઢાવવાનું શક્ય ન હોવાથી; ઘટત્વ, કુમ્ભત્વ, કલશત્વ વગેરે શબ્દોથી ઓઢાવવામાં આવે છે. તેમાં પણ ઘટત્વ અને કુમ્ભત્વ-કલશત્વ જુદી વસ્તુ છે એવો વ્યામોહ ન થાય એટલે ઘટત્વને જ કુમ્ભ, કલશ વગેરે શબ્દોનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત સમજાવવામાં આવે છે. ‘વ્યક્તેરભેદો જાતિબાધકઃ’ આવો જે ન્યાયદર્શનનો નિયમ છે તેનું તાત્પર્ય પણ ઉપરોક્ત જ છે.

સમભિરૂઢ પળ ઘટશબ્દના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તરીકે ^૧જલધારણયોગ્યતાને જ ગ્રહણ કરે છે કે જે, પાણી ધારણ કરવું, ધારણ ન કરવું જેવી ઘટની અનેક અવસ્થાઓમાં અનુગત હોવાથી સામાન્યધર્મ જ છે. પરન્તુ એવમ્ભૂતનયમતે શબ્દનિષ્ઠ વાચકતા વિશેષને આશ્રિત છે, કારણ કે તે ઘટપદના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તરીકે જલધારણક્રિયારૂપ વિશેષને જ પકડે છે, તે સિવાય તેના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તરીકે તેને બીજો કોઈ વિકલ્પ માન્ય નથી. આમ, વાચકતાને અનુલક્ષીને સામ્પ્રત અને સમભિરૂઢમાં સવિકલ્પ- સામાન્યાશ્રિત વચનવ્યવહાર છે, જ્યારે એવમ્ભૂતમાં નિર્વિકલ્પ- વિશેષાશ્રિત વચનમાર્ગ છે. સામાન્ય અનેક વિકલ્પોનું સમાવેશક હોવાથી સવિકલ્પ પળ કહેવાય છે અને વિશેષમાં કોઈ વિકલ્પ સમ્ભવતા ન હોવાથી તે નિર્વિકલ્પ તરીકે પળ ઓઢ્ઢાયા છે, તે વાત આપણે અગાડ જોઈ ગયા છીએ.

આમ, વાચ્યતા અને વાચકતાને અનુલક્ષીને સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પના અર્થો બદલાય છે. અને તેમાં પળ સામ્પ્રતનયનો વચનમાર્ગ બને વચ્ચત સવિકલ્પ, એવમ્ભૂતનો બને વચ્ચત નિર્વિકલ્પ અને સમભિરૂઢનો વાચ્યતા વચ્ચતે નિર્વિકલ્પ અને વાચકતા વચ્ચતે સવિકલ્પ બને છે.

હવે ટીકામાં દેખાડેલા આ ગાથાના અર્થો જોડે : ટીકામાં આ ગાથાનું ઉત્થાન એ વિચારભૂમિકામાંથી દેખાડવામાં આવ્યું છે કે ‘સસભંગીના મૂલ આધાર તો દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયો જ છે, મતલબ કે આ નયોના ઉત્તરભેદો જ તે તે ભાંગાની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત છે. પળ કયા નયોમાં કયા ભાંગા સમજવા’-આ અંગેની વિચારભૂમિકા એક જ હોવા છતાં ટીકામાં ગાથાના બે વિભિન્ન અર્થો દેખાડવામાં આવ્યા છે. જોકે અહીં એક વાત ઢાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે બને અર્થો વચ્ચતે ગાથાના પૂર્વાર્ધનો અર્થ તો સરખો જ રહે છે; કારણ કે ટીકા મુજબ પૂર્વાર્ધ અર્થનયોને અનુલક્ષીને છે. અને અર્થનયો તો અર્થગત ધર્મોને જ લક્ષ્યમાં લે છે. આ અર્થગત ધર્મો આપેક્ષિક જ સમ્ભવતા હોવાથી, તેમની એ આપેક્ષિકતાને સૂચવનારો પૂર્ણબોધ સસભંગીમાં જ પર્યવસિત

૧. સમભિરૂઢનયમતે ઘડો જલધારણ ન કરતો હોય ત્યારે પળ ઘટશબ્દથી વાચ્ય બને છે. તેથી તે જલધારણક્રિયાને નહીં, પળ તેવી ક્રિયાને કરવાની ક્ષમતાને જ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ગણે છે તેમ સમજવું જોડે.

થાય છે. તે સિવાય તેમાં કોઈ જ વિકલ્પ સમ્ભવિત ન હોવાથી, પૂર્વાર્ધનો 'અર્થનયોને આશ્રયીને થતી વિચારણામાં સાત વિકલ્પોવાળો વચનપથ રચાય છે' આ એક જ અર્થ સમ્ભવે છે.

પ્રશ્ન એ રહે કે કયા અર્થનયને આશ્રયી કયો ભાંગો સર્જાય ? ટીકામાં આનો ખુલાસો આમ કરવામાં આવ્યો છે : સંગ્રહનય તમામ સ્થળે સત્તા-અસ્તિત્વનું જ દર્શન કરે છે, માટે અસ્તિત્વનો પ્રતિપાદક પ્રથમ ભાંગો સંગ્રહનયને આશ્રયીને રચાય છે. વ્યવહારનય વિશેષોનો ગ્રાહક છે અને કોઈ પળ ધર્મને વિશેષથી- સૂક્ષ્મતાથી જોવા જઈએ તો આપેક્ષિક નાસ્તિત્વ પકડાય. માટે બીજો ભાંગો વ્યવહારનયને આધારે રચાય છે. ત્રીજો અવત્તવ્યભાંગો ઋજુસૂત્રને આભારી છે, કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેનું એકસાથે ગ્રહણ ઋજુસૂત્રમાં જ સમ્ભવે છે.^૧ આ ત્રણ ભાંગાના સંયોજનાત્મક અન્ય ચાર ભાંગા પળ મૂઠ ભાંગાના પોષક તે તે નયોના સંયોજનથી સર્જાય છે. આમ અર્થનયોને આશ્રિત અર્થગત ધર્મોની વિચારણામાં સસભંગી રચાતી હોવાનું નિશ્ચિત હોવાથી આ ગાથાના પૂર્વાર્ધનો ટીકામાં એક જ અર્થ દેખાડવામાં આવ્યો છે : “એવં- પૂર્વે દેખાડ્યો તે રીતે સત્તવિઅપ્પો- સાત ભાંગાવાળો વચનપથો- વચનમાર્ગ હોઈ- થાય છે અત્થપજ્જા- અર્થનયોને આશ્રિત વિચારણામાં.”

પરન્તુ, આ ગાથાનો ઉત્તરાર્ધ કે જેને ટીકાકાર શબ્દનયોને આશ્રિત વિચારણાપરક માને છે, તેના બે અર્થો તેઓએ દર્શાવ્યા છે; જેમાં પહેલી વચ્ચે એક અર્થમાં વર્તતી વાચ્યતા અને બીજી વચ્ચે એક શબ્દનિષ્ઠ વાચકતાને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવી છે. હવે, આપણે જો વાચ્યતાને લક્ષ્યમાં લઈએ તો એ પળ આપેક્ષિક ધર્મ હોવાથી (જેમકે ઘડો સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓની અપેક્ષાએ ઘટપદવાચ્ય છે, પળ અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓની અપેક્ષાએ ઘડામાં ઘટપદવાચ્યતા નથી) એમાં પળ ઉપરોક્ત રીતે સસભંગી રચાવાની જ. પળ ટીકાકાર ભગવંતે ‘સવિકલ્પ’ અને ‘નિર્વિકલ્પ’ શબ્દોને સંગત કરવા, શબ્દનિરૂપિત વાચ્યતામાં, એની આપેક્ષિકતાને અનુલક્ષીને સસભંગી ન ઘટાવતાં, બહુ જ વિશિષ્ટ રીતે સસભંગી ઘટાવી છે : સામ્પ્રતનયના મતે ઘડો ઘટ, કુમ્ભ, કલશ વ. ઘણા

૧. ત્રીજો ભાંગો ઋજુસૂત્રથી જ કેમ રચાય ? તેના વધુ ખુલાસા માટે જુઓ અનેકાન્તવ્યવસ્થાગત પ્રસ્તુત ગાથાનું વિવરણ. (પૃ. ૨૪૭-૨૫૦)

શબ્દોથી વાચ્ય છે, જ્યારે સમભિરૂઢ અને એવમ્ભૂતના મતે ફક્ત ઘટ-શબ્દથી જ વાચ્ય છે. માટે સામ્પ્રતમાં ઘડાનો વ્યવહાર સવિકલ્પ છે, જ્યારે બીજા બે નયો માટે કોઈ વિકલ્પ સમ્ભવિત નહીં હોવાથી ઘડાનો વ્યવહાર નિર્વિકલ્પ છે. અને અનુસરીને પહેલા બે ભાંગા આમ રચાશે : ‘સ્યાદ્ ઘટો ઘટવાચકયાવચ્છબ્દ-વાચ્યોઽસ્ત્યેવ, સ્યાદ્ ઘટો ઘટવાચકયાવચ્છબ્દવાચ્યો નાઽસ્ત્યેવ’^૧

વાચ્યતાને અનુલક્ષીને ટીકાકારના મતે ત્રીજો ભાંગો આમ સર્જાશે : સામ્પ્રતનયમતે પુંલ્લિંગ ‘દારા:’ નપુંસકલિંગ ‘કલત્રમ્’ અને સ્ત્રીલિંગ ‘પત્ની’ શબ્દથી ઉપસ્થિત થતી વ્યક્તિઓ જુદી-જુદી છે. હવે આ વિભિન્ન વ્યક્તિઓ, કે જે વાસ્તવમાં તો એક જ છે, તે વ્યક્તિઓનો વાચક એક શબ્દ કયો ? એમ પૂછવામાં આવે; તો સામ્પ્રતનય, ભિન્નલિંગક શબ્દોથી સૂચવાતી વ્યક્તિઓ કદી પણ એક શબ્દથી ન સૂચવાય તેવું સ્વીકારતો હોવાથી, એના મતે તો તેવો શબ્દ સંભવિત જ નથી બનતો. અને તેને લીધે ભિન્નલિંગક શબ્દોથી વાચ્ય એક વ્યક્તિ તેના માટે શબ્દાતીત થઈ જવાથી (અથવા વધુ સાચું કહીએ તો સંભવતી જ ન હોવાથી) અવક્તવ્યભાંગો રચાશે. આજ રીતે સમભિરૂઢના મતે ભિન્નસંજ્ઞક વ્યક્તિઓનો વાચક એક શબ્દ ન હોવાથી અને એવમ્ભૂતના મતે ભિન્નક્રિયા ધરાવતી વ્યક્તિઓને ઉપસ્થિત કરનાર એક શબ્દ ન હોવાથી એ નયોના મતે પણ તે વાસ્તવિક રીતે એક વ્યક્તિને વિશે અવક્તવ્ય ભાંગો રચાય છે. આ ત્રણ મૂલભાંગાના સંયોજનને લીધે સર્જાતા અન્ય ૪ ભાંગા તે તે નયોના સંયોજનને આભારી છે તે સ્વયં સમજી શકાય તેમ છે.

ઉપર દર્શાવેલી શબ્દનયોને આશ્રિત સસંભંગી અર્થનિષ્ઠ અને શબ્દનિરૂપિત એવી વાચ્યતાને અનુલક્ષીને છે, પરંતુ શબ્દનયને આશ્રિત ભંગવિચારણા વચ્ચે યોગ્યતા તો શબ્દનિષ્ઠ વાચકતાને જ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ તેમ, અર્થનય અને શબ્દનયની મૂળભૂત વિભાવનાને જોતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે. કારણ કે અર્થ (-દ્રવ્ય કે પર્યાય)ને વિષય બનાવનારો વક્તાનો અભિપ્રાય જ અર્થનયનો વિષય છે. આ અભિપ્રાય અર્થને જ પ્રાધાન્ય આપે છે, કારણ કે તે સ્વયં અર્થથી

૧. ઘડો સામ્પ્રતનયની અપેક્ષાએ ઘટવાચક ઘટ, કુમ્ભ વગેરે તમામ શબ્દોથી વાચ્ય છે જ, એવમ્ભૂત અને સમભિરૂઢની અપેક્ષાએ નથી જ - આવો આ ભાંગાઓનો ભાવાર્થ છે.

ઉત્પન્ન છે. શબ્દ તો એના માટે ઉત્પાદ્ય^૧ હોવાથી ગૌણ છે. એથી ઉલટું, શ્રોતાને શબ્દશ્રવણથી જે પ્રત્યય જન્મે છે તે શબ્દનયનો વિષય છે કે જે પોતાના ઉત્પાદક શબ્દને જ પ્રધાન ગણે છે, પોતાનાથી ઉત્પાદ્ય એવા અર્થને નહીં. મતલબ કે શ્રોતાને શબ્દ સાંભળીને જે બોધ ઉત્પન્ન થશે, તે કેવો હશે ? કેટલી માત્રાનો હશે ? એ વિશે વિચારણાના પ્રકારો તે શબ્દનય છે. અને તેથી શબ્દનયાશ્રિત વિચારણા વચ્ચે શબ્દથી થતા બોધના કારણભૂત શબ્દનિષ્ઠ વાચકતાને જ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ, નહીં કે અર્થનિષ્ઠ વાચ્યતાને તે સુસ્પષ્ટ છે.

હવે આપણે શબ્દનિષ્ઠ વાચકતાને અનુલક્ષીને વિચારીશું તો તેમાં (-શબ્દથી જન્ય બોધમાં) બે જ વિકલ્પોનો સમ્ભવ છે, તેથી વધારે નહીં. કેમકે શબ્દશ્રવણ પછી શબ્દથી સૂચવાતા સામાન્યને પકડી એ સામાન્યધર્મ ધરાવતા પદાર્થનો બોધ કરીએ અથવા શબ્દથી દર્શાવાતા વિશેષને પકડી એ વિશેષથી વિશિષ્ટનો જ બોધ કરીએ એમ બે જ માર્ગ છે. આ સિવાય ત્રીજો કોઈ વિકલ્પ કલ્પી પણ શકાતો નથી.^૨ અને જો ત્રીજો વિકલ્પ ન હોય તો તેનો પ્રતિપાદક ભંગ પણ ન હોય તેથી બે જ ભાંગા બને છે. આમાં જે સામાન્ય બોધ છે, તે સામ્પ્રત અને સમભિરૂઢના મતે સમ્ભવે છે, કારણ કે તેઓ, ઘટત્વ કે જલધારણયોગ્યતા જેવા સામાન્ય ધર્મોથી વિશિષ્ટ વ્યક્તિ, શબ્દથી સૂચવાય છે, તેમ માને છે.^૩ જ્યારે જે વિશેષબોધ છે, તે એવમ્ભૂતનયને આધારિત છે, કારણ કે તે, જલધારણક્રિયા જેવા વિશેષોથી વિશિષ્ટ વ્યક્તિને જ, શબ્દવાચ્ય ગણાવે છે.^૪ હવે ‘સવિકલ્પ-

૧. આપણને બોધ થાય તે બોધ બીજાને કરાવવા માટે શબ્દ પ્રયોજીએ છીએ. તેથી શબ્દ એ બોધથી ઉત્પાદ્ય- જન્માવવા યોગ્ય ગણાય છે.

૨. અહીં સામાન્ય અને વિશેષ ઉચ્ચથી વિશિષ્ટનો બોધ -એવો ત્રીજો વિકલ્પ કેમ ન ગણાવ્યો ? એવો પ્રશ્ન થઈ શકે. પણ એનું સમાધાન એ છે કે એવો બોધ સમ્ભવિત તમામ અપેક્ષાના સંગ્રહાત્મક હોવાથી પ્રમાણવાક્ય જ બની જાય છે. અને નયાધારિત વાક્યો જ ભાંગા તરીકે ગણાય છે, નહીં કે એ ભાંગાઓના સર્વસમૂહાત્મક પ્રમાણવાક્ય.

૩-૪. “શબ્દ-સમભિરૂઢૌ સજ્ઞા-ક્રિયાભેદેऽપ્યભિન્નમર્થ પ્રતિપાદયત્ત્વેતિ તદભિપ્રાયેણ સવિકલ્પો વચનમાર્ગઃ પ્રથમભક્કરૂપઃ । એવમ્ભૂતસ્તુ ક્રિયાભેદાદ્ ભિન્નમેવાઽર્થ તત્ક્ષણે પ્રતિપાદયતીતિ નિર્વિકલ્પો દ્વિતીયભક્કરૂપસ્તદ્વચનમાર્ગઃ ।” - ટીકાકારના આ શબ્દોનું આવું જ તાત્પર્ય જણાય છે.

૫. સામાન્ય અને વિશેષને અનુક્રમે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ તરીકે ઓઢાવવાના હેતુઓ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૬

सामान्यनुं प्रतिपादक वचन पण सविकल्प कहेवाय छे अने निर्विकल्प-विशेषनुं प्रतिपादक वचन पण निर्विकल्प गणाय छे. तेथी आम भांगा रचाशे : 'स्याद् वचनं सविकल्पमेव, स्याद् वचनं निर्विकल्पमेव'.

हवे आमां 'स्यादवचनमवक्तव्यमेव' अेवो त्रीजो भांगो केम न आवे ते जोइअे. आ भांगो त्यारे रचाय के ज्यारे वचन अवक्तव्यनुं प्रतिपादक बने. हवे वचन तो शब्दात्मक होय छे अने तेथी शब्दना विषयभूत पदार्थोनुं ज ते प्रतिपादन करी शके अने अवक्तव्य तो शब्दाभावनो विषय छे, मतलब के जेनो प्रतिपादक शब्द ज न होय अेने अवक्तव्य कहेवाय छे, तो आ अवक्तव्यनुं प्रतिपादन शब्दात्मक वचन कई रीते करे ? अने जो आवा अवक्तव्यनुं प्रतिपादन अे न करी शके तो अेमां अवक्तव्यभंग पण कई रीते रचाय ?

उपर जे अवक्तव्यभंगना अभावनुं कारण देखाड्युं ते टीकामां दशविला तर्कने अनुसार छे. वास्तविक रीते पण आपणे जोइअे तो घट, पट, मठ जेवा शब्दोथी ते ते सामान्य के विशिष्ट वस्तुनो ज बोध थवानो छे. अवक्तव्यना बोधनो तेमां कोई अवकाश ज नथी. अने अवक्तव्य शब्दथी पण जे अवक्तव्य-सामान्य के अवक्तव्यविशेषनो बोध थशे, ते पण 'स्याद् वचनं सविकल्पमेव, स्याद् वचनं निर्विकल्पमेव' अे बे भांगामां समाइ जवानो छे. माटे शब्दनिष्ठ वाचकता परत्वे त्रीजा कोई भांगानो अवकाश ज नथी रहेतो.

आ अवक्तव्यभंग केम ना संभवे ते देखाडनारां टीकाकारनां जे वचनो छे- "अवक्तव्यभङ्गकस्तु व्यञ्जननये न सम्भवत्येव, यतः श्रोत्रभिप्रायो व्यञ्जननयः, स च शब्दश्रवणादर्थं प्रतिपद्यते, न शब्दाश्रवणात्, अवक्तव्यं तु शब्दाभावविषय इति नाऽवक्तव्यभङ्गको व्यञ्जनपर्याये सम्भवति ।" तेनुं तात्पर्य अे नथी के 'अवक्तव्यनो प्रतिपादक कोई शब्द मळतो न होवाथी शब्दनयाश्रित विचारणामां अे भंगने स्थान नथी.' पण तेनुं तात्पर्य अे छे के 'शब्दनी वाचकताने पकडीने आपणे चालीअे तो अवक्तव्य के जे शब्दातीत वस्तु छे तेनी विचारणाने अवकाश ज नथी. अने अे अवक्तव्यने जो अवक्तव्यशब्दथी वाच्य गणीअे तो अे रीते ते वक्तव्य ज बनी जवाथी पहेला बे भांगामां ज ते समाइ जाय छे.'

પરન્તુ, **ઉપા. શ્રીયશોવિજયજી**એ ટીકાકારના શબ્દોનું એવું અર્થઘટન કર્યું છે કે ‘અવક્તવ્યનો પ્રતિપાદક શબ્દ નથી મળતો માટે ત્રીજો ભાંગો નથી સંભવતો’ અને આવા અર્થઘટનને પરિણામે **અનેકાન્તવ્યવસ્થામાં** ઉદ્ભૂત પ્રસ્તુત ગાથાના વિવરણમાં એ પ્રશ્ન ઊઠાવ્યો છે કે “શબ્દથી ભાવવિષયક જ શાબ્દબોધ થાય, અભાવવિષયક નહીં –આવો કોઈ નિયમ તો છે નહીં. તો પછી ‘અવક્તવ્ય’ શબ્દથી વક્તવ્યતાના અભાવને વિષય બનાવનારો શાબ્દબોધ કેમ ન થાય ? અને જો એ થઈ શકતો હોય તો તેનો પ્રતિપાદક ત્રીજો ભાંગો માનવામાં શું વાંધો ?”. આમ વ્યંજનપર્યાયમાં અવક્તવ્યભંગના અભાવનું ટીકાકારે આપેલું કારણ વાજબી નથી તે દર્શાવી તેનું નવું કારણ એવું સૂચવ્યું છે કે “અર્થનયાશ્રિત વિચારણા કરતાં શબ્દનયાશ્રિત વિચારણામાં આવતું અવક્તવ્ય, મૂળભૂત રીતે એક જ હોવા છતાં, શાબ્દિક રીતે જુદું પડે છે. અને આ ભિન્ન અવક્તવ્ય, પહેલા બે ભાંગાની વક્તવ્યતામાં જ પર્યવસિત થાય છે. અને તેથી જ વ્યંજનપર્યાયમાં સ્વતન્ત્ર ત્રીજા ભાંગાનું કથન કરવાનું રહેતું નથી.” **ઉપાધ્યાયજી** ભગવન્તે કરેલી આ સમગ્ર ચર્ચા વાસ્તવિકતાને બદલે નવ્યન્યાયની જટિલ પરિભાષા અને તર્ક પર આધારિત હોવાથી તેમજ વિસ્તૃત વિવેચનની અપેક્ષા રાખતી હોવાથી ઘણી જ રસપ્રદ હોવા છતાં, અત્રે એને દર્શાવવાનું શક્ય નથી.^૧

ટૂંકમાં, આ ગાથાના ઉત્તરાર્ધના બે અર્થ છે :

૧. શબ્દનિરૂપિત અર્થનિષ્ઠ વાચ્યતાને અનુલક્ષીને- વંજણપજ્જાએ- શબ્દનયાશ્રિત વિચારણામાં ઊણ- વળી સવિયપ્પો- વિકલ્પોવાળો ય- અને નિવ્વિયપ્પો- વિકલ્પો વગરનો (વચનમાર્ગ છે, અને એને અનુસરીને સપ્તભંગી છે.)
૨. શબ્દનિષ્ઠ વાચકતાને અનુલક્ષીને- વંજણપજ્જાએ- શબ્દનયાશ્રિત વિચારણામાં (તો) સવિયપ્પો- સામાન્યનો પ્રતિપાદક ય- અને નિવ્વિયપ્પો- વિશેષનો પ્રતિપાદક (એમ બે) ઊણ- જ (વચનમાર્ગ છે, અને એને લીધે બે જ ભાંગા છે.)

ઉપર આપણે **વાદમહાર્ણવટીકા**માં દર્શાવેલો આ ગાથાનો ભાવાર્થ વિસ્તૃત રીતે જોયો. આ ભાવાર્થ વિષયનિરૂપણની રીતે ચોક્કસ સાચો છે, પણ મૂળગ્રન્થકાર **શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિજી**નો આ ગાથાના ઉપન્યાસ પાછળ આવો જ આશય હશે એમ

૧. મૂળ ચર્ચા માટે જુઓ પૃ. ૧૧૫

मानवुं मुश्केल छे. बल्के, नहीं होय अेवुं अनेक कारणे लागे छे —

१. अर्थपर्याय अने व्यंजनपर्याय शब्दो जैन शास्त्रोमां बहु जुदा अर्थमां^१ प्रयोजाया छे. आ शब्दनो अनुक्रमे अर्थनय अने शब्दनय अेवो अर्थ प्रायः बीजे कशे देखातो नथी. ‘पर्याय’ शब्दनो ‘नय’ अेवो अर्थ कल्पवो ज अघरो छे.
२. सप्तभंगी संग्रह, व्यवहार अने ऋजुसूत्र –अेम त्रण अर्थनयोथी सर्जाय छे. माटे ‘अर्थनयोने आश्रयी थती विचारणामां’ सप्तभंगी थाय छे अेम जणाववुं होय तो ‘अर्थनयो’ना वाचक शब्दने बहुवचन लगाडवुं पडे. ज्यारे मूळगाथामां तो ‘अत्थपज्जाए’मां अेकवचन छे. ‘वंजणपज्जाए’ अंगे पण आ ज वात समजवी. आ बन्ने ठेकाणे सप्तमी विभक्तिनो अर्थ पण ‘तदाश्रित विचारणा’ अेवो क्लिष्ट करवो पडे छे. आवा अर्थपरक स्थाने बहुमान्य तो तृतीया के पंचमी छे.
३. बीजा अर्थ वखते सविकल्प अने निर्विकल्पनो अर्थ अनुक्रमे सामान्य अने विशेष थाय छे. आ शब्दो आवा अर्थमां भाग्ये ज बीजे कशे वपराया हशे.
४. अर्थनयाश्रित विचारणामां जे सप्तभंगी सर्जाय छे तेनुं विवरण आ पूर्वैनी ५ गाथामां करवामां आव्युं छे. (१.३६-४०) अने तेना उपसंहाररूपे आ गाथानो पूर्वार्ध मूकायो छे. तो उत्तरार्धमां जेनी वात छे ते व्यंजनपर्यायने सम्बन्धित सप्तभंगी के द्विभंगीनो उल्लेख के तेनुं विवरण आ पहेलानी के पछीनी गाथाओमां केम नथी मळतुं ? अर्थपर्यायना भांगा माटे ५ गाथा होय तो व्यंजनपर्याय माटे अेक पण नहीं ? आ वात अेम नथी सूचवती के आ पूर्वैनी गाथाओमांथी अन्य कोई रीते व्यंजनपर्यायने सम्बन्धित भांगा शोधवा प्रयास करवो जोइअे ?
५. टीकामां दर्शावायेलुं व्यंजनपर्यायमां सविकल्पत्व-निर्विकल्पत्व, त्रीजा भांगानो सद्भाव-अभाव वगेरे बधुं ज कठिन तर्कजाळ पर आधारित छे. श्रीसिद्धसेनसूरिजीना समयमां तो वास्तविकता के वस्तुस्वरूपनी विचारणा ज मुख्य बनती हती. आ रीते युक्तिजाळ पर आधारित प्रमेयोनुं

१. आ अर्थ माटे जुओ पृ. १०७-१०८

નિરૂપણ ત્યારે મહદંશે નહોતું થતું. માટે વાસ્તવિકતાની ભૂમિ પર આધાર રાખનારો ભાવાર્થ હોવો જોઈએ.

૬. સૌથી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે આ ગાથાનો આવો અર્થ કરવા માટે અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાયને લગતું પ્રકરણ જ્યાંથી શરૂ થાય છે તે ૧.૩૦ ગાથામાં પળ આ શબ્દોનો અર્થ અનુક્રમે અર્થનય અને શબ્દનય કરવો પડે છે. અને એને લીધે આ પ્રકરણની અર્થસંગતિ કેટલી કઠિન બને છે તે એ જ ગાથામાં ‘અર્થપર્યાય અભિન્ન છે અને વ્યંજનપર્યાય તો ભિન્ન-અભિન્ન બને છે’ આ વાતની સંગતિનો પ્રયાસ જોતાં સમજાય છે.^૧

આ કારણોને લીધે આ ગાથાનું મૂલકારને સમ્મત તાત્પર્ય જુદું હોવાનું સમજાય છે. તે શું હોઈ શકે તે આગળ વિચારીશું.

હવે આપણે **દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ-સ્તબકમાં ઉપાધ્યાયજી** ભગવંતે આ ગાથાનું જે તાત્પર્ય દેખાડ્યું છે તે જોઈશું. ત્યાં આ ગાથાનું ઉદ્ધરણ એક વિશિષ્ટ પ્રશ્નના સંદર્ભે થયું છે. પ્રશ્ન એ છે કે ‘જ્યાં ધર્મસમ્બન્ધિત- ધર્મ વિષેની અપેક્ષાઓ બે કોટિમાં સમાઈ જાય (જેમકે ઘટનિષ્ઠ અસ્તિત્વ સમ્બન્ધે, સ્વરૂપાદિ અસ્તિત્વપોષક અને પરરૂપાદિ નાસ્તિત્વપોષક) ત્યાં તો પરિપૂર્ણ બોધ સાત ભાંગામાં સમાઈ જાય છે, પરંતુ જ્યાં અપેક્ષાઓ બે કરતાં વધારે કોટિમાં સમાય છે, ત્યાં તો સાત કરતાં વધારે જ ભાંગા થવાના. ત્યારે સપ્તભંગીનો નિયમ સાચવવા શું કરવું ?’

ઉપાધ્યાયજીએ આ બાબતને સમ્બન્ધિત શાસ્ત્રીયચર્ચા પળ ઉદ્ધૃત કરી છે. અત્રે આ ચર્ચાનો ભાવ જોઈશું.

“શિષ્ય : પ્રદેશ, પ્રસ્થક, વસતિ વગેરેના વિષયમાં પાંચ-છ નયોની વિભિન્ન માન્યતા છે.^૨ હવે તેમાં એક નયની અપેક્ષાએ જે પ્રદેશાદિ છે તે બીજા

૧. ત્યાં આ વાતની સંગતિ આમ સમજાવવામાં આવી છે : “અર્થપર્યાય અભિન્ન હોય છે, કારણકે તે અસત્, અદ્રવ્ય અને અતીત-અનાગતથી વ્યવચ્છિન્ન એવા અર્થના પર્યાયરૂપ હોય છે; અને અર્થનયો આવા અભિન્ન અર્થપર્યાયના ગ્રાહક હોવાથી અર્થગત વિભાગ અભિન્ન છે. જ્યારે વ્યંજનપર્યાય- શબ્દનય તો ભિન્ન-અભિન્ન બને છે, કારણ કે વસ્તુ તો અનેક શબ્દોથી પળ વાચ્ય હોય છે (-સામ્પ્રતમતે) અને એક શબ્દથી જ વાચ્ય હોય તેમ પળ બને છે (-સમભિરૂઢ, એવમ્ભૂતમતે).” આ સંગતિ પરત્વે અનેક પ્રશ્નો સર્જાઈ શકે તેમ છે.

૨. આ માન્યતાઓ ‘નયરહસ્ય’માં સરસ રીતે દેખાડવામાં આવી છે.

નયોની અપેક્ષાએ નથી. તેથી ધારોકે પાંચ નયની ભિન્ન માન્યતા હોય તો દશ ભાંગા તો એના જ થાય. તેમાં અવક્તવ્યભંગ અને સંયોગીભાંગા ઉમેરો તો ભંગ-સંખ્યા કેટલી બધી વધી જાય ? અને તો ત્યાં સસભંગીનો નિયમ કઈ રીતે સચવાશે ?

“ગુરુ : ત્યાં એકનયને સમ્મત અર્થને મુખ્ય ગણવો અને અન્યનય સમ્મત અર્થોને ગૌણ બનાવવા. પછી જેને મુખ્ય બનાવ્યો હોય તેના આપેક્ષિક અસ્તિત્વનો પ્રતિપાદક પ્રથમભંગ અને તેના અન્યનયોના મતે નિષેધનો દ્વિતીયભંગ કરવો. બધા નયોની અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય ભંગ તો સર્જાવાનો જ છે અને આ ત્રણના સંયોગાત્મક ૪-૭ ભાંગા પળ આપોઆપ રચાવાના છે. આ રીતે એક સસભંગી થશે. પછી બીજા નયને સમ્મત અર્થને તે જ રીતે, મુખ્ય બનાવી તેની સસભંગી કરવી. આ રીતે અનુક્રમે સર્વ નયોની સસભંગી કરવી. એટલે પરિપૂર્ણ બોધ પળ થઈ જશે અને સસભંગીનો નિયમ પળ સચવાશે.”

ઉપા. શ્રીયશોવિજયજીએ આ સમાધાનનો નિષેધ તો નથી કર્યો, પળ પોતાના તરફથી નવું સમાધાન સૂચવ્યું છે — “શાસ્ત્રોમાં પ્રમાણવાક્યનું લક્ષણ એ દેખાડવામાં આવ્યું છે કે ‘જે વાક્યમાં સકલનયોનું તાત્પર્ય સમાઈ જાય છે તે પ્રમાણવાક્ય.’ હવે, ઘટગત અસ્તિત્વાદિને લગતા સાત વિકલ્પો સમ્ભવે છે અને તેથી તે સાતેના પ્રતિપાદક સસભંગ્યાત્મક મહાવાક્યને જ પ્રમાણવાક્ય ગણવામાં આવે છે. પળ એનું તાત્પર્ય એ નથી કે બધે સાત ભાંગા સર્જાવા જ જોઈએ. કારણ કે ઓછા ભાંગે પળ જો પૂર્ણ બોધ થઈ જાય તો એટલા ભાંગાના સમૂહને જ પ્રમાણવાક્ય કહેવામાં શું વાંધો ? તેથી પ્રદેશાદિ સ્થલે જેટલા નયોનું વિભિન્ન મન્તવ્ય હોય, તે સઘડાં મન્તવ્યોને સ્યાત્કારથી ચિહ્નિત કરી દઈએ અને ‘સ્યાત્ ષણ્ણાં પ્રદેશઃ, પચ્છાનાં પ્રદેશઃ, પચ્છપ્રકારઃ પ્રદેશઃ.....’ એમ તેઓનો ઉપન્યાસ કરી દઈએ તો એ એક જ ભાંગામાં સઘડા નયોનું મન્તવ્ય સમાઈ જવાથી આ એક જ વાક્ય પ્રમાણવાક્ય થઈ શકે છે. અને સાત ભાંગાથી વધારે ભાંગા ન થવાનો નિયમ પળ સચવાઈ જાય છે.”

હવે આ સમાધાનની સામે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે ‘પરિપૂર્ણ બોધ સસભંગીથી જ થાય’ એ નિયમનો અર્થ ફક્ત એ જ નથી કે ‘સાતથી વધુ ભાંગા ન થાય’, પરંતુ એ પળ છે કે ‘પરિપૂર્ણ બોધ માટે સાત ભાંગા હોવા

અનિવાર્ય છે.’ અને તમે તો એકભાંગે જ પરિપૂર્ણ બોધ દેખાડો છો. તો તેમાં વિરોધ નથી ?

ઉપાધ્યાયજીએ આનું સમાધાન એમ દર્શાવ્યું છે કે સાતથી ઓછા ભાંગે પણ પરિપૂર્ણ બોધ માન્ય જ છે. આની સાબિતીમાં તેઓએ સન્મતિતર્કની પ્રસ્તુત ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે. અને તેમાં વ્યંજનપર્યાયમાં બે ભાંગે પણ પૂર્ણ બોધ દેખાડાયો છે એમ સૂચવ્યું છે.

હવે આપણે તેઓએ ત્યાં આ ગાથાનું જે વિવરણ કર્યું છે તે જોઈશું :

અર્થપર્યાય એટલે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ વગેરે અર્થનિષ્ઠ ધર્મો અને વ્યંજનપર્યાય એટલે અર્થનિષ્ઠ ઘટકુમ્ભાદિશબ્દનિરૂપિત વાચ્યતા. ‘સસભંગીરૂપ વચનમાર્ગ અર્થપર્યાયને વિષે થાય છે.’ એવો પૂર્વાર્ધનો એક જ અર્થ છે. જ્યારે ઉત્તરાર્ધના બે અર્થ છે : એક તો, વાચ્યતા પણ આપેક્ષિક ધર્મ છે, એટલે તદ્વિષયક વિચારણામાં પણ તેના આપેક્ષિક અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વના પ્રતિપાદક પહેલા બે ભાંગા મળે- ૧. સવિકલ્પ- વિધિરૂપ^૧, ૨. નિર્વિકલ્પ- નિષેધરૂપ. ભાંગાનો આકાર આવો થશે- ‘સ્યાદ્ ઘટો ઘટપદવાચ્ય એવ, સ્યાદ્ ઘટો ઘટપદવાચ્ય એવ’. ત્યારબાદ ત્રીજો અવકલ્પ ભાંગો નહીં મળે, કારણ કે અવકલ્પને શબ્દના વિષયભૂત કહીએ તો વિરોધ થાય.^૨

અથવા અન્ય રીતે પણ ઘટાદિપદવાચ્યતારૂપ વ્યંજનપર્યાયમાં ત્રીજા ભંગનો અભાવ ઘટે છે. તે આ રીતે- સામ્પ્રત અને સમભિરૂઢના મતે આ વાચ્યતા સામાન્યને આશ્રિત છે, તેથી આ બે નયોના મતે સવિકલ્પ વચનમાર્ગ છે, અને તત્પ્રતિપાદક પ્રથમભંગ છે. અને એવમ્ભૂતના મતે આ વાચ્યતા વિશેષને આશ્રિત છે, તેથી તે મને નિર્વિકલ્પ વચનમાર્ગ છે, અને તત્પ્રતિપાદક દ્વિતીયભંગ છે. હવે, આ સિવાય શબ્દવાચ્યતાને જોનારો અન્ય કોઈ નય તો છે નહીં અને

૧. સવિકલ્પનો અર્થ ‘વિધિ’ કેવી રીતે કરવો તે સમજવું મુશ્કેલ છે. એ જ રીતે નિર્વિકલ્પનો અર્થ ‘નિષેધ’ સમજવો પણ મુશ્કેલ છે.

૨. અવકલ્પ એટલે શબ્દાભાવનું વિષયત્વ. માટે અવકલ્પને જો શબ્દનો વિષય કહીએ તો વિરોધ અવશ્ય થાય. પણ ‘સ્યાદવકલ્પો ઘટઃ’ એમ ઘટશબ્દવાચ્યતાના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વને આશ્રિત અવકલ્પતાનું ઘટમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આ વિરોધ કઈ રીતે લાગુ પડે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. કદાચ શબ્દવાચ્યતાને આશ્રિત વિચારણામાં શબ્દાભાવના વિષયરૂપ અવકલ્પતાનો સમાવેશ કરવો વિરુદ્ધ છે એવો ભાવ અત્રે હોઈ શકે.

શબ્દવાચ્યતાને જોનારા નયોની વાત પહેલા બે ભંગમાં સમાઈ જાય છે. તેથી વ્યંજનપર્યાયમાં ત્રીજો ભંગ સર્જાતો નથી. અને બે ભાંગે પળ શબ્દનયાશ્રિત વિચારણાને લગતો પૂર્ણ બોધ થઈ જાય છે. એટલે એજ રીતે પ્રદેશાદિ સ્થળે પળ એક ભાંગે પૂર્ણ બોધ માની લઈએ તો વાંધો નથી.

સ્તબકગત આ વિવરણ કયા કયા મુદ્દે વાદમહાર્ણવટીકાથી ભિન્નતા ધરાવે છે તે તપાસીએ-

વાદમહાર્ણવ	દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ-સ્તબક
૧. અર્થપર્યાય- અર્થનય	૧. અર્થપર્યાય-અર્થગત અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વાદિ ધર્મો.
૨. વ્યંજનપર્યાય- શબ્દનય	૨. વ્યંજનપર્યાય-ઘટકુમ્ભાદિશબ્દવાચ્યતા
૩. સવિકલ્પ- સામાન્ય/વિકલ્પોનો સદ્ભાવ	૩. સવિકલ્પ- વિધિ
૪. નિર્વિકલ્પ- વિશેષ/વિકલ્પોનો અભાવ	૪. નિર્વિકલ્પ- નિષેધ
૫. વ્યંજનપર્યાયમાં સસંભંગી અને દ્વિભંગી બને શક્ય છે.	૫. વ્યંજનપર્યાયમાં દ્વિભંગી જ શક્ય છે.
૬. ઉત્તરાર્ધમાં અનુક્રમે અર્થનિષ્ઠ વાચ્યતા અને શબ્દનિષ્ઠ વાચકતા પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.	૬. ઉત્તરાર્ધમાં અનુક્રમે અર્થનિષ્ઠ વાચ્યતા અને શબ્દાશ્રિત નયમાર્ગ પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.
૭. અવક્તવ્યના શબ્દવિષય બનવાની આપત્તિ શબ્દનિષ્ઠ વાચકતાના વિચાર વચ્ચે લાગુ પડે છે.	૭. આ આપત્તિ અર્થનિષ્ઠ વાચ્યતાની વિચારણામાં લાગુ પડે છે.

વાદમહાર્ણવગત આ ગાથાનો ભાવાર્થ મૂલકારના આશયથી ભિન્ન હોઈ શકે તે સમજવા જે કારણો દેખાડ્યાં છે (પૃ. ૧૫), તેમાંથી બીજા ક્રમાંકના કારણ સિવાય બીજાં બધાં આ સ્તબકગત વિવરણ માટે પળ લાગુ પડે છે. અને તેથી લાગે છે કે શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિજીને સમ્મત આ ગાથાનો ભાવાર્થ પ્રસ્તુત વિવરણ કરતાં જુદો જ હોવો જોઈએ.

હવે આપણે **સસભંગીવિંશિકા** (-અભયશેખરસૂરિજીકૃત) ગાથા ૧૫-૧૯ (સવિવેચન)માં દર્શાવાયેલો આ ગાથાનો ભાવાર્થ તપાસીશું. આ ભાવાર્થ આમ તો દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ-સ્તબકગત વિવરણમાંના પ્રથમ અર્થને જ અનુસરે છે, છતાં ત્યાં એક નવી વાત એ છે કે તેમાં વ્યંજનપર્યાયમાં ત્રીજો ભંગ કેમ ન આવે તેની અતિવિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે, કે જે મુખ્યત્વે વાસ્તવિકતાને બદલે કલ્પના પર આધારિત છે. આ ચર્ચાને તપાસવા માટે તેનું સમ્પૂર્ણ ઉદ્ધરણ તો શક્ય નથી, માટે આપણે તેના મુખ્ય મુદ્દાઓ જ જોઈશું. આ મુદ્દાઓ તારવતી વચ્ચે ચર્ચાના હાર્દને હાનિ ન પહોંચે તેનું પૂરતું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે.

“અર્થપર્યાય એટલે વસ્તુમાં જેને લીધે કોઈક ક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય આવે તે ધર્મો- મૃન્મયત્વ, વૃત્તાકાર, રક્તવર્ણ વગેરે અને વ્યંજનપર્યાય એટલે તે તે પદાર્થમાં રહેલી તે તે શબ્દથી નિરૂપિત વાચ્યતા. આ બંને પર્યાયો ઘણા બધા કારણે પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન છે. અર્થપર્યાયમાં સસભંગી સર્જાય છે અને વ્યંજનપર્યાયમાં વિધિરૂપ અને નિષેધરૂપ એમ બે ભાંગા જ થાય છે.

“હવે આ વ્યંજનપર્યાયોમાં ત્રીજો ભાંગો કેમ ન આવે તેનાં ત્રણ કારણો છે : ૧. સસભંગી હમેશાં વિશદબુદ્ધિ શ્રોતાની અપેક્ષાએ જ પ્રતિપાદિત થાય છે, મન્દબુદ્ધિની અપેક્ષાએ નહીં. હવે વિશદબુદ્ધિ શ્રોતા પોતાની મેધાથી જ સ્વયં એટલું સમજી લે છે કે ‘ઘડો કાઢો હોય તો લાલ ન હોય, ચોરસ હોય તો ગોઠ ન હોય.’ આથી વસ્તુસ્વરૂપના અંશભૂત એક ધર્મના બે વિકલ્પો^૧ વિશે તેને સંશય થતો નથી. પણ બે ધર્મના બે વિકલ્પો વિશે તેને સંશય થઈ શકે છે. મતલબ કે ‘ઘડો લાલ અને કાઢો છે ?, ઘડો ચોરસ અને ગોઠ છે ?’ આવા સંશયો તેને ન થાય, પણ ‘ઘડો લાલ અને ચોરસ છે ? ઘડો કાઢો અને ગોઠ છે ?’ આવા જ સંશયો તેને સંભવે. આ સંશયમાં જો બંને વિકલ્પો સ્વરૂપ (-ઘટનિષ્ઠ) હોય તો જવાબમાં ‘સ્યાદસ્ત્યેવ’ ભાંગો આવે. જો બંને પરરૂપ હોય તો ‘સ્યાન્નાઽસ્ત્યેવ’ ભાંગો આવે. જો એક સ્વરૂપ હોય અને એક

૧. સંસ્થાન, વર્ણ, ક્ષેત્રજન્યત્વ, ઉપાદાનદ્રવ્ય વગેરે એક વસ્તુના મૂળભૂત અંશો છે. અને ચોરસ-ગોઠ, લાલ-કાઢો, અમદાવાદી-ખંભાતી, માટીનો-સોનાનો વગેરે તે એક એક અંશના વિકલ્પરૂપ છે. આ વિકલ્પોમાંથી એક સાથે એક વસ્તુમાં એક એક અંશનો એક જ વિકલ્પ સંભવે - આવી વ્યવસ્થા અત્રે સ્વીકારવામાં આવી છે.

पररूप होय तो 'स्यादस्त्येव स्यान्नाऽस्त्येव च' भांगो आवे. अने आवा बे विकल्पो के जेमां अेक स्वरूप होय अने अेक पररूप होय अने अे बे विकल्पोने सांकळीने अेक विकल्प जेवो बनावी प्रश्न पूछवामां आवे, जेमके काळा अने गोळ घडाने उद्देशीने 'घडो लालगोळ छे?', तो अे अेक विकल्प फक्त स्वरूप पण नहीं होवाथी अने फक्त पररूप पण नहीं होवाथी 'स्यादवक्तव्यमेव' भांगो जवाबमां आवे. टूंकमां, सप्तभंगीना ३-७ भांगा माटे विविध अंशो होवा अनिवार्य छे.

“हवे, अर्थपर्यायो तो अनेक अंशात्मक होय छे (जेमके संस्थान, वर्ण, रस, क्षेत्रजन्यत्व व.) अने तेथी तेमां आ भांगा सम्भवे. पण व्यंजनपर्याय तो वाच्यतारूप अेक ज अंशात्मक होवाथी, अने बे विकल्पोवाळा प्रश्न माटे बे अंश जरूरी होवाथी तेमां बे विकल्पोवाळो प्रश्न ज संभवतो नथी (जेमके घडो घटपदवाच्य अने पटपदवाच्य छे?) अने जो अे न संभवे तो जेना माटे बे अंशोना बे विकल्पोवाळो प्रश्न होवो अनिवार्य छे अेवो अवक्तव्यभंग पण त्यां केवी रीते रचाय ?

“२. अर्थपर्यायो जे विविध अंशोमां समाय छे ते विविध अंशोमांथी कोई बे के तेथी वधु अंशोना विशिष्ट विकल्पो साथेना पदार्थनी जरूर पडे तेम बने छे. जेमके कोइक प्रयोजन काळा (-वर्णधर्मनो विकल्प) अने गोळ (-संस्थानधर्मनो विकल्प) घडाथी ज सरे तेम होय. अने माटे आपणे प्रश्न पण पूछवानो थाय के 'घडो गोळकाळो छे?' अने घडो लालगोळ होय तो जवाब आपवानो थाय के 'स्यादवक्तव्यमेव'. पण व्यंजनपर्याय तो स्वयं अेक ज अंशरूप छे. तेथी तेमां कोई दिवस बे विकल्पोनुं प्रयोजन ज ऊभुं नथी थतुं. अने जो अे न थाय तो बे विकल्पोवाळा प्रश्नना अभावे अवक्तव्यभांगो पण कई रीते रचावानो ?

“३. व्यंजनपर्यायमां तमाम प्रश्नो अने उत्तरो वाच्यतामां पर्यवसान पामे छे. तेथी 'घटोऽस्ति न वा ?' अे प्रश्ननो व्यंजनपर्यायसम्बन्धे मतलब थाय 'घटपदवाच्योऽस्ति न वा ?'. अने भांगा पण आम रचाय : 'स्यादस्त्येव घटपदवाच्यः, स्यान्नाऽस्त्येव घटपदवाच्यः, स्यादवक्तव्य एव घटपदवाच्यः...'

आमां अवक्तव्य भांगामां अेक बाजु घटपदवाच्य कहेवुं अने बीजी बाजु

અવક્તવ્ય કહેવું - આમાં સ્પષ્ટ વિરોધ છે. **ઉપાધ્યાયજી** મહારાજ ‘અવક્તવ્ય શબ્દવિષય કહીંડં તો વિરોધ થાઈ’ આ પંક્તિથી આવો જ ભાવ સૂચવે છે. માટે આવો વિરોધ આવતો હોવાથી પળ વ્યંજનપર્યાયમાં ત્રીજો ભાંગો ન થાય.”

આ સમગ્ર ચર્ચા પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ આપણને પ્રભાવિત કરી દે તેમ છે, છતાં આપણે સૂક્ષ્મતાથી વિચારીશું તો એમાં આપણને ઠેકઠેકાણે ત્રુટિ દેખાયા વગર નહીં રહે. જેમકે અર્થપર્યાય એટલે અલ્પકાલીન પર્યાય અને વ્યંજનપર્યાય એટલે દીર્ઘકાલીન પર્યાય -આવી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ છે. તો શા માટે એનાથી જુદા પડીને ‘અર્થક્રિયાકારિત્વના નિમિત્તભૂત પર્યાયો તે અર્થપર્યાયો’ અને ‘વાચ્યતાઓ^૧ એટલે વ્યંજનપર્યાયો’ એવી વ્યાખ્યા બાંધવી જોઈએ ? આમ કરવામાં કયો તર્ક ? આ રીતે વ્યાખ્યા બાંધવામાં સત્ત્વ, જ્ઞેયત્વ વ. પર્યાયો કે જે અર્થગત વિશિષ્ટ અર્થક્રિયાના જનક પળ નથી અને વાચ્યતારૂપ પળ નથી, તે બન્ને કોટિમાંથી બહાર નીકળી જાય છે. તો આ પર્યાયોમાં ભંગવ્યવસ્થા કઈ રીતે સમજવી ? એ ભંગવ્યવસ્થા જે પળ હોય તે, સન્મતિતર્કમાં તો એનું નિરૂપણ નથી એવું જ આના પરથી સિદ્ધ થાય, તો એને સન્મતિતર્કની ત્રુટિ ગણવી ? વળી, અસ્તિત્વ, રક્તત્વ વગેરે પર્યાયોની અપેક્ષાએ, વાચ્યતાની જેમ જ્ઞેયતા વગેરે પળ અનેક-અનેક ભિન્નતાઓ ધરાવે જ છે. તો શા માટે એવા પર્યાયોથી વાચ્યતાને જ અલગ કરવી જોઈએ અને એમાં ખાસ ભંગવ્યવસ્થા દેખાડવી જોઈએ ? જ્ઞેયતા વગેરેને અંગે કેમ નહીં ? ધારોકે, આ બધી ચર્ચા ન કરીએ તો પળ, અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાયનો ઉપરોક્ત અર્થ કર્યા પછી, ‘અર્થપર્યાય અભિન્ન હોય છે અને વ્યંજનપર્યાય ભિન્ન-અભિન્ન બને હોય છે.’^૨ આવા સન્મતિતર્કના વચનની સંગતિ કરવી શક્ય ધરી ?

આ ચર્ચાની સૌથી મોટી ત્રુટિ તો એ છે કે એમાં કરાયેલું સસભંગીનું નિરૂપણ સસભંગીની શાસ્ત્રીય અને સર્વમાન્ય વિભાવનાથી સદન્તર વિપરીત છે. સસભંગીનું પ્રણયન શા માટે થાય, કઈ રીતે થાય, એમાં ધર્મ, ધર્મી અને અપેક્ષાઓની વ્યવસ્થા કઈ હોય ? - આ બધું **પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક**થી માંડીને

૧. ઉપાધ્યાયજી ભગવન્તે કેટલાક સ્થળે વ્યંજનપર્યાયનો અર્થ શબ્દનિરૂપિતવાચ્યતા દેખાડ્યો છે તેનું વાસ્તવિક તાત્પર્ય શું છે તે માટે જુઓ પૃ. ૧૦૯

૨. અત્યગઓ ય અભિણ્ણો, ભઙ્ગવ્યો વંજણવિયણ્ણો - સન્મતિ ૧.૩૦

સસભંગીપ્રભા જેવા અનેક-અનેક ગ્રન્થોમાં બહુ જ સૂક્ષ્મતાથી નિરૂપાયું છે. પળ આ ગ્રન્થો જાણે દુનિયામાં છે જ નહીં એ રીતે **સસભંગીવિંશિકા**માં સસભંગીનું નિરૂપણ થયું છે. આ નિરૂપણ અવશ્ય પરીક્ષણીય છે, પળ વિસ્તારના ભયથી અત્રે તે ન કરતાં ફક્ત અવક્તવ્યભંગના અભાવનાં જે ત્રણ કારણો દર્શાવ્યાં છે તેની જ વિચારણા કરીશું.

૧^૧. સસભંગીના પ્રણયન માટે દરેક વખતે પ્રશ્ન જરૂરી નથી હોતા. કારણ કે પ્રશ્ન સંશય હોય તો જ સંભવે છે, જ્યારે સસભંગી તો સંશયની જેમ અજ્ઞાન અને વિપર્યયના નિરાસ માટે પળ રચાય છે.^૨ માટે પ્રશ્ન ન સંભવવા માત્રથી ત્રીજા ભંગનો અભાવ માનવો શક્ય નથી.

તો પળ ધારો કે માની લઈએ કે પ્રશ્ન સંભવે તો જ તેના જવાબરૂપ ભાંગો સંભવે. તો પળ એ રીતે તો ઘટપદવાચ્યતા જેવા ધર્મોમાં ત્રીજા ભાંગાનો અભાવ નથી જ ઘટવાનો. કારણ કે અવક્તવ્યભાંગા માટે સંભવતી જિજ્ઞાસાથી જન્ય પ્રશ્નમાં બે વિકલ્પોનો ઉલ્લેખ હોતો જ નથી; પરંતુ એક ધર્મીગત એક ધર્મના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ બંનેની પોષક એક એક અપેક્ષાનો ઉલ્લેખ હોય છે. જેમકે, કોઈ વ્યક્તિવિશેષને ઉદ્દેશીને એવું કથન કરવામાં આવે કે ‘તે આ જન્મની અપેક્ષાએ મનુષ્ય છે, પળ ગયા જન્મની અપેક્ષાએ અમનુષ્ય (–દેવાદિ) છે.’ તો પ્રશ્ન થશે કે બંને જન્મની એકસાથે અપેક્ષા રાખીએ તો તે મનુષ્ય ગણાય કે ન ગણાય ? આમાં જોડ શકાશે કે ધર્મી– વ્યક્તિ એક જ છે, સંશયનો વિષયભૂત ધર્મ– મનુષ્યત્વ પળ એક જ છે, ફક્ત અપેક્ષા જ બે છે– આ જન્મ અને ગયો જન્મ. હવે, આ જન્મની અપેક્ષાએ તે મનુષ્ય પળ છે અને ગયા જન્મની અપેક્ષાએ અમનુષ્ય પળ છે, તેથી બંને જન્મની અપેક્ષાએ તે વ્યક્તિ જે છે તેને જણાવનાર કોઈ શબ્દ ન હોવાથી અવક્તવ્ય જ કહેવું પડે. અને તે જ ત્રીજો ભાંગો છે. આમાં જોડ શકાશે કે ત્રીજા ભાંગા માટે પ્રશ્નમાં માત્ર ધર્મના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ બંનેને સમ્બન્ધિત અલગ–અલગ અપેક્ષાઓનો ઉલ્લેખ

૧. પૃષ્ઠ ૧૦૦–૧૦૧ પરનાં કારણોનો આ ક્રમાંક છે.

૨. કિञ्च વાક્યસ્ય પરાર્થાધિગમફલકત્વેન યથા પરસ્ય સંશયનિવૃત્ત્યર્થં પ્રયોક્તવ્યત્વં તથા પરસ્યા-
ઽજ્ઞાનનિવૃત્ત્યર્થમપિ... તત્ર વાદિનાં વિપ્રતિપત્તયોઽપિ સસ, તન્નિર્વર્તકવાક્યાન્યપિ સસે-
ત્યેવંરીત્યાઽપિ સસભઙ્ગી સૂપપાદા – સસભઙ્ગીપ્રભા-પૃ. ૬

જરૂરી છે; તેથી ચોક્કસ સમૂહોમાં ધર્મોને ગોઠવવા, તેમાંથી એક સમૂહગત એક જ ધર્મનો અને કુલ બે ધર્મો-જેમાં એક સ્વરૂપ હોય અને એક પરરૂપ-નો ઉલ્લેખ પ્રશ્નમાં જરૂરી માનવો વગેરે વ્યર્થ કલ્પના જ છે.

ઉપર દર્શાવેલી રીતે જોડાએ તો વાચ્યતામાં પળ ત્રીજો ભાંગો ઘટે જ છે. જેમકે ઘડો ઘટપદવાચ્ય ત્યારે જ બને છે કે જ્યારે એને ‘ઘટ’ પદથી ઓઢાવવો એવું નક્કી કર્યું હોય,^૧ એ સિવાય નહીં, માટે જ અંગ્રેજી ભાષાની અપેક્ષાએ ઘડો ઘટપદવાચ્ય નથી. તો જે અપેક્ષાએ ઘડામાં ઘટપદવાચ્યતા છે અને જે અપેક્ષાએ નથી, તે બન્ને અપેક્ષાએ એકસાથે જોડાએ તો આ વાચ્યતાને આશ્રિત અવક્તવ્યતા આવવાની જ, અને તત્પ્રતિપાદક ત્રીજો ભાંગો મઢવાનો જ. ટૂંકમાં, શબ્દનિરૂપિતવાચ્યતાને જો ધર્મ તરીકે લઈને વિચારીએ તો એમાં સસભંગી જ રચાય છે. માટે એ રીતે વ્યંજનપર્યાયમાં બે જ ભાંગા ઘટાવવા સમ્ભવિત નથી.

૨. અજ્ઞાનાદિ દૂર કરવા એ જ સસભંગીનું પ્રયોજન છે. તેની પ્રરૂપણામાં ‘ચોરસ અને કાઢા ઘડાની જરૂર પડવી’ એવા વ્યાવહારિક પ્રયોજનોની અપેક્ષા જ નથી હોતી. વાસ્તવમાં સસભંગીના પ્રણયનમાં આવાં વ્યાવહારિક પ્રયોજનોની અપેક્ષા રાખવામાં ‘સસભંગીનું ક્રમશઃ આ જ રીતે નિરૂપણ થાય, અને નિરૂપણ સાતે સાત ભાંગાનું થાય’ આવા કેટલાક નિયમો જ નથી સચવાતા. કારણ કે વ્યવહારમાં તો જેવા ઘડાની જરૂર પડી તેવા ઘડા માટે પૂછ્યું અને જેવો ઘડો હતો તેવો જવાબ આપી દીધો એટલે વાત પૂરી થઈ જાય છે. સસભંગીનું ચ્ચેરેચ્ચર પ્રયોજન જો વાસ્તવિક બોધ ગણીએ તો જ આ બધી પ્રરૂપણા કરવાની રહે છે. માટે, વ્યાવહારિક પ્રયોજનના અભાવે વાચ્યતામાં ત્રીજા ભંગનો અભાવ ઘટાવવો બિલ્કુલ વાજબી નથી.

૩. ‘ઘટપદવાચ્યોઽસ્તિ ન વા ?’ જેવા પ્રશ્નોને વાચ્યતાવિષયક ગણી જ કેવી રીતે શકાય ? કારણ કે એમાં ઘટપદવાચ્ય ધર્મીમાં અસ્તિત્વની શંકા છે. વાચ્યતાને સંશયનો વિષય બનાવતો પ્રશ્ન તો આમ નિરૂપાય : ‘અયં ઘટપદવાચ્યો ન વા ?’ અને આ પ્રશ્નને અનુલક્ષીને સસભંગી પળ આમ રચાય : ‘સ્યાદયં ઘટપદવાચ્ય એવ, સ્યાદયં ઘટપદવાચ્ય એવ, સ્યાદયમવક્તવ્ય એવ...’

૧. વધુ સાચી રીતે કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે ઘડામાં ઘટપદનો સંકેતગ્રહ કર્યો હોય.

હવે આમાં જેને ઘટપદથી વાચ્ય બનાવીએ છે તેને ત્યારે જ અવક્તવ્ય કહેવાની વાત જ ક્યાં આવી ?

વાસ્તવમાં વ્યંજનપર્યાયને લગતી આચાર્ય ભગવન્તને સમ્મત ભંગપ્રણાલીમાં પળ ‘સ્યાદસ્ત્યેવ ઘટપદવાચ્યઃ, સ્યાન્નાઽસ્ત્યેવ ઘટપદવાચ્યઃ, સ્યાદવક્તવ્ય એવ ઘટપદવાચ્યઃ....’ એવું કથન કરવામાં ત્રીજા ભાંગામાં જેને ઘટપદવાચ્ય કહીએ તેને જ અવક્તવ્ય કહેવામાં વાંધો શું ? જેમ ભિન્નતાની સપ્તભંગીમાં અવક્તવ્યત્વ ભિન્નતાના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વને આશ્રિત છે, એકત્વની સપ્તભંગીમાં એકત્વના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વને આશ્રિત છે, તેમ પ્રસ્તુત સ્થલે અસ્તિત્વના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વને આશ્રિત છે. તો જેમાં સ્વનિષ્ઠ અને ઘટપદથી નિરૂપિત વાચ્યતાનું કથન કરીએ તેમાં જ અસ્તિત્વને આશ્રિત અવક્તવ્યતાનું કથન કરીએ તો તેમાં વિરોધ ક્યાં આવ્યો ? ટૂંકમાં, આ રીતે પળ વ્યંજનપર્યાયમાં ત્રીજા ભાંગાનો અભાવ ઘટાવવો સમ્ભવિત નથી.

આમ, આ ગાથાનો અભયશેખરસૂરિજીએ કલ્પેલો ભાવાર્થ વાસ્તવિકતાથી ઘણો દૂર છે તે સમજી શકાય તેવું છે.

હવે આ ગાથાના તાત્પર્યની વિચારણા માટેના ઉપલબ્ધ સાધનોમાંથી એક જ વસ્તુ આપણે જોવાની બાકી રહે છે અને તે છે પં. શ્રીસુખલાલજી કૃત સન્મતિતર્ક-વિવેચન. આમ તો નયોપદેશ (-ઉપા. શ્રીયશોવિજયજી) સપ્તભંગીપ્રભા (-શ્રીવિજયનેમિસૂરિજી) જેવા ગ્રન્થોમાં પળ આ ગાથાનું વિવરણ મળે જ છે. પળ તે ટીકાનાં વચનોનો અનુવાદમાત્ર હોવાથી ટીકાની ચર્ચામાં જ તેની ચર્ચા પળ સમાઈ જાય છે. જો કે પં. શ્રીસુખલાલજીએ કરેલું આ ગાથાનું વિવેચન પળ ટીકાને જ અનુસરે છે, તેથી તે વિશે વિશેષથી ચર્ચા આવશ્યક નથી જ. પળ આ વિવેચનમાં (પૃ. ૨૨૩) બે વાતો બહુ મહત્ત્વની છે :

૧. આ ગાથાનું વિવેચન લખ્યા પછી તેના પર તેઓએ ટિપ્પણી કરી છે - “અહીં પ્રસ્તુત ગાથાનો જે ભાવ લખ્યો છે તે જ ગ્રન્થકારને વિવક્ષિત છે કે નહિ એ ઘણું વિચાર્યા છતાં નક્કી કરી શકાયું નથી. ટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિએ અને શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે પળ આ ગાથાનો અર્થ ચોક્કસ નથી લખ્યો. તેમણે પળ માત્ર કલ્પનાઓ દોડાવી છે. માટે વિચારકોએ પરમ્પરા જાળવા પ્રયત્નશીલ થવું.”

૨. સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પની એક નવી જ વિભાવના તેઓએ રજૂ કરી છે. આ વિભાવના સ્પષ્ટતઃ અર્થપર્યાય-વ્યંજનપર્યાયને સમ્બન્ધિત આ સમગ્ર પ્રકરણને, અર્થપર્યાય એટલે અર્થનય અને વ્યંજનપર્યાય એટલે શબ્દનય -એમ ટીકાસમ્મત અર્થને બદલે, અર્થપર્યાય એટલે અલ્પકાલીન પર્યાય અને વ્યંજન-પર્યાય એટલે દીર્ઘકાલીન પર્યાય -એવા પ્રચલિત અર્થના સન્દર્ભે મૂલવવાને આભારી છે. આ વિભાવના છે - “પુરુષશબ્દનો વ્યંજનપર્યાય^૧ પુરુષત્વ અને ઘટશબ્દનો ઘટત્વ એ બન્ને સદૃશપર્યાયપ્રવાહરૂપે એક એક હોવાથી નિર્વિકલ્પ-સામાન્યરૂપ^૨ છે; અને દર ક્ષણે નવા નવા ઉત્પન્ન થતા પર્યાય દ્વારા ભિન્ન થતા હોવાથી સવિકલ્પ- વિશેષરૂપ પળ છે.”^૩

આ વિભાવનાને આધારે જો આપણે થોડોક વધુ વિચાર કરીએ તો કદાચ શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિજીના આ ગાથા રચવા પાછલ્લના હાર્દને પામી શકીએ-

પર્યાય બે પ્રકારના સંભવે છે. એક તો દ્રવ્ય, અને તેના મૂળભૂત ગુણોની પરાવૃત્તિમાં નિમિત્ત બનનારી પરિણામપરમ્પરાનો જે અન્તિમ અવિભાજ્ય અંશ હોય

૧. વાસ્તવમાં વ્યંજનપર્યાય અર્થનો- અર્થનિષ્ઠ જ હોય છે, શબ્દનો નહીં. શબ્દથી તો એ નિરૂપિત થાય છે.
૨. વાસ્તવમાં નિર્વિકલ્પનો અર્થ વિશેષ અને સવિકલ્પનો અર્થ સામાન્ય થાય છે. વાદમહાર્ણવમાં પળ એમ જ છે.
૩. આ પછી તેઓએ વ્યંજનપર્યાયમાં અવક્તવ્યભાંગો કેમ ન આવે તેનું કારણ આવું દર્શાવ્યું છે - “એ બન્ને પર્યાયો (-પુરુષત્વ અને ઘટત્વ) સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પરૂપ હોવા છતાં અવક્તવ્ય નથી. કારણ કે તે પર્યાયો અનુક્રમે પુરુષ અને ઘટશબ્દ દ્વારા કહેવાતા હોવાથી વક્તવ્ય છે. પરંતુ દર ક્ષણે ઉત્પાદ અને વિનાશ પામતા એવા જે શબ્દનિરપેક્ષ અર્થપર્યાયો છે, તેમાં તો અવક્તવ્ય આદિ ભંગો પળ ઘટાવી શકાય.” અર્થપર્યાયોનું અસ્તિત્વ શબ્દસાપેક્ષ નથી, તેથી તેમને શબ્દથી અવાચ્ય કહીએ તો વાંધો ન આવે. પળ વ્યંજનપર્યાયોનું અસ્તિત્વ શબ્દસાપેક્ષ હોવાથી તેમને જો અવક્તવ્ય-શબ્દથી અવાચ્ય કહીએ તો તેમાં સ્પષ્ટ વિરોધ છે - એવો આ વિધાનનો ભાવ છે. પળ આ કારણ એટલે ઉપેક્ષણીય બને છે કે અવક્તવ્યભંગમાં જે ધર્મ વિશે આપણે વિચારણા કરી રહ્યા છીએ તે ધર્મનું અવક્તવ્યત્વ પ્રતિપાદિત થતું જ નથી, પળ એ ધર્મનું એના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ બન્નેની પોષક અપેક્ષાઓને આશ્રયે, જે સ્વરૂપ રચાય છે, એ સ્વરૂપનું અવક્તવ્યત્વ પ્રતિપાદિત થાય છે. અને ભંગરચનામાં પ્રણાલીને અનુસરી ધર્મીને ધર્મના સ્વરૂપથી ઉપરક્ત કરી રજૂ કરવામાં આવતો હોવાથી (જેમકે રક્તત્વના અસ્તિત્વના પ્રતિપાદન વખતે - ‘સ્યાદ્ ઘટો રક્તઃ’, નાસ્તિત્વના - ‘સ્યાદ્ ઘટોઽરક્તઃ’) ધર્મીનો જ અવક્તવ્ય તરીકે ઉપન્યાસ થાય છે. (જેમકે રક્તત્વના અવક્તવ્યસ્વરૂપ વખતે - ‘સ્યાદ્ ઘટોઽવક્તવ્યઃ’).

છે તે, વાસ્તવિક પર્યાય છે. આ પર્યાયો એક ક્ષણમાં જ વર્તનારા હોય છે અને અતિસૂક્ષ્મ હોય છે. તેથી છદ્મસ્થ જીવો માટે તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કે વ્યવહારના વિષય બનતા નથી.^૧ આ પર્યાયોને શાસ્ત્રીય પરિભાષા મુજબ ‘અર્થપર્યાય’ કહેવામાં આવે છે. જે પર્યાયો અર્થભૂત- વાસ્તવિક છે તેવા પર્યાયો તે અર્થપર્યાય અથવા અર્થ-વસ્તુ પર આધારિત પર્યાયો તે અર્થપર્યાય -આવો ભાવ અત્રે સંભવી શકે. અલ્પકાલીન પર્યાય તે અર્થપર્યાય^૨ કે ભૂત-ભવિષ્યના સંસ્પર્શથી રહિત પર્યાય તે અર્થપર્યાય^૩ કે ઋજુસૂત્રનયના વિષયભૂત પર્યાય તે અર્થપર્યાય^૪ - આવી અર્થપર્યાયની વ્યાખ્યાઓ ઉપરનો જ ભાવ દર્શાવે છે. આ ઉપરાંત, વ્યંજનપર્યાય કે જેની ઓઢાણાણ આગળ કરાવાશે, તેવા એક વ્યંજનપર્યાય અન્તર્ગત સંભવતા વ્યંજનપર્યાયોને પણ અર્થપર્યાય કહેવાય છે.^૫ એ જ રીતે કોઈ પણ વ્યંજનપર્યાયને આપણે અર્થનિષ્ઠ પર્યાય તરીકે જોડીએ તો એમાં પણ અર્થપર્યાય શબ્દનો વ્યપદેશ થાય છે.

આ અનન્ત અર્થપર્યાયોની પરમ્પરામાં જે પર્યાયો પરસ્પર અત્યધિક સમાનતા ધરાવતા હોય અને એક દ્રવ્યના કોઈ એક જ પરિણામ (જેમકે આત્માના ગતિપરિણામ, સ્થિતિપરિણામ વ.) કે એક જ ગુણની (જેમકે આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વગેરે) પરિણતિધારામાં સમાવિષ્ટ થતા હોય; તે પર્યાયોનો સમૂહ એક સ્વતન્ત્રપર્યાયરૂપે વ્યક્ત થાય છે તેમજ તે રૂપે છદ્મસ્થજીવના પ્રત્યક્ષનો વિષય અને શબ્દથી વ્યવહાર્ય પણ બને છે. આવા પર્યાયસમૂહાત્મક પર્યાયો ‘વ્યંજનપર્યાય’ ગણાય છે. આપણે એક ઉદાહરણ જોડીએ. યૌવન એ ^૬પુરુષદ્રવ્યનો પર્યાય છે. આ યૌવન એટલે શું ? બીજું કશું નહીં, એક વ્યક્તિની

૧. ‘તે ક્ષણમાં વર્તતું રૂપ’ એવાં વચનો દ્વારા આ અર્થપર્યાયોનો પણ વ્યવહાર થઈ શકે છે, પણ મુખ્યતઃ આપણે જેઓનો પર્યાય તરીકે વ્યવહાર કરીએ છીએ તે આ અર્થપર્યાયો નથી હોતા એટલે અહીં અર્થપર્યાયો વ્યવહારનો વિષય નથી બનતા એમ લખ્યું છે.

૨. સૂક્ષ્મવર્તમાનકાલવર્તી અર્થપર્યાય, જિમ ઘટનઈં તત્તત્ક્ષણવર્તી પર્યાય-દ્રવ્ય.રા.સ્ત.-૧૪.૧

૩. ભૂતભવિષ્યતત્ત્વસંસ્પર્શરહિતં વર્તમાનકાલાવચ્છિન્નં વસ્તુસ્વરૂપં ચાઽર્થપર્યાયઃ - જૈનતર્કભાષા પૃ. ૨૨ ।

૪. ઋજુસૂત્રાદેશઈં ક્ષણપરિણત જે અભ્યન્તર પર્યાય તે શુદ્ધ અર્થપર્યાય - દ્રવ્ય.રા.સ્ત.-૧૪.૫

૫. જે જેહથી અલ્પકાલવર્તી પર્યાય, તે તેહથી અલ્પત્વવિવક્ષાઈં અશુદ્ધ અર્થપર્યાય કહવા.

- દ્રવ્ય.રા.સ્ત.-૧૪.૫

૬. વાસ્તવમાં પુરુષ એ આત્મદ્રવ્યનો વ્યંજનપર્યાય છે, છતાં પણ તેમાં દ્રવ્યત્વનો ઉપચાર કરીને તેને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. જુઓ પૃ.૮૪ - ટિ.૧. કોઈ પણ વ્યંજનપર્યાય દ્રવ્ય તરીકે ઉપચરિત થઈ શકે છે.

લગભગ ૨૦ થી ૪૫ વર્ષ સુધીની વિવિધ અવસ્થાઓનો સમૂહ જ યૌવન છે. આ અવસ્થાઓ વાસ્તવમાં પરસ્પર ભિન્ન છે, છતાં પળ મહદંશે સમાનતા ધરાવતી હોવાથી અને એક વ્યક્તિની વય:પરિણામની સન્તતિમાં સમાવિષ્ટ થતી હોવાથી, તેઓનો સમૂહ રચાય છે. આ સમૂહને આપણે સ્વતન્ત્ર એક અવસ્થા તરીકે કલ્પી 'યૌવન' એવું નામ આપીએ છીએ. આમ યૌવન એ વ્યંજનપર્યાય^૧ છે.

આવા પર્યાયો 'વ્યંજનપર્યાય' કેમ કહેવાય તે 'યૌવન' પર્યાયના આધારે જ સમજીએ. આ પર્યાય જેટલી અવસ્થાઓના સમૂહરૂપ છે, એ સઘઠી અવસ્થાઓમાં વર્તતું સાદૃશ્ય આ અવસ્થાઓનો સમૂહ રચવામાં ભલે નિમિત્ત બનતું હોય, પણ એ તમામ અવસ્થાઓને એક દોરે પરોવનાર- એમને સાંકળનાર તો આ તમામ અવસ્થાઓમાં થતો યૌવન-શબ્દનો વ્યવહાર જ છે. મતલબ કે આવા સમાન પર્યાયોના જૂથનો એક સ્વતન્ત્ર પર્યાય તરીકે બોધ-વ્યવહાર થાય, તેમાં શબ્દ જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. માટે આવા વ્યંજન- શબ્દ પર આશ્રિત પર્યાયો વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. ટૂંકમાં, અનન્તપર્યાયોની પરમ્પરામાં જેટલો સદૃશ-પરિણામપ્રવાહ એક શબ્દ કે સમાનાર્થી શબ્દોનો વાચ્ય બની વ્યવહાર્ય થાય છે, તેટલો પરિણામપ્રવાહ જ વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. આપણે જેને પર્યાય તરીકે ઓઢછીએ છીએ તે પુરુષત્વ, ઘટત્વ વ. સામાન્યતઃ વ્યંજનપર્યાયો જ હોય છે.

શાસ્ત્રોમાં 'અર્થક્રિયાકારક પર્યાય તે વ્યંજનપર્યાય^૨, ત્રૈકાલિક પર્યાય તે વ્યંજનપર્યાય^૩, સદૃશ પર્યાય તે વ્યંજનપર્યાય^૪' આવી જે વ્યંજનપર્યાયની વ્યાખ્યાઓ મળે છે, તે ઉપરનો જ ભાવ દર્શાવે છે. પરન્તુ **ઉપાધ્યાયજી** ભગવન્તે વ્યંજનપર્યાયની ઓઢછાણ 'ઘટકુમ્ભાદિશબ્દવાચ્યતા'^૫ તરીકે આપી છે તે સમ્બન્ધે શું સમજવું તે પ્રશ્ન છે. કારણ કે શબ્દનિરૂપિતવાચ્યતા અને સદૃશ-પરિણામપ્રવાહ બે બહુ જુદી વસ્તુ છે, તો બન્નેને વ્યંજનપર્યાય સમજવા ?

૧. એક વ્યંજનપર્યાયની અન્તર્ગત નાના-નાના ઘણા વ્યંજનપર્યાયો સમાયેલા હોય તેવું પણ બને. જેમકે મનુષ્યત્વની અન્તર્ગત બાલત્વ, યુવત્વ, વૃદ્ધત્વ વ. બાલત્વની અન્તર્ગત સ્તનન્ધયત્વ, ઉપનયનસંસ્કારયોગ્યત્વ વ.

૨. પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનિબન્ધનાર્થક્રિયાકારિત્વોપલક્ષિતો વ્યંજનપર્યાયઃ - જૈનતર્કભાષા પૃ. ૨૨૧.

૩. જે જેહનો ત્રિકાલસ્પર્શી પર્યાય તે તેહનો વ્યંજનપર્યાય - દ્રવ્ય.રા.સ્ત.- ૧૪.૧

૪. યેઽપિ સદૃશપર્યાયાસ્તેઽપિ સદ્દ્રવ્યપૃથિવ્યાદિવચનપ્રતિપાદ્યા વ્યંજનપર્યાયાઃ - એકાન્તવ્યવસ્થા

૫. વ્યંજનપર્યાય જે ઘટકુમ્ભાદિશબ્દવાચ્યતા - દ્રવ્ય.રા.સ્ત.- ૪.૧૩

આનું સમાધાન આમ વિચારી શકાય : નવ્યન્યાયમાં ઘટભેદના અભાવને ઘટત્વરૂપ ગણવામાં આવે છે. કારણ કે ઘટથી ભિન્નતા- ઘટભેદ, ઘટ સિવાયના તમામ પદાર્થોમાં રહે છે. તેથી આ ભેદનો અભાવ ફક્ત ઘટમાં જ મળે. અને ત્યાં જ ઘટત્વ પળ રહે છે. આમ ઘટભેદાભાવ અને ઘટત્વ -બે સમનિયત ધર્મો છે. અર્થાત્ જ્યાં ઘટત્વ છે ત્યાં જ ઘટભેદાભાવ છે અને જ્યાં ઘટત્વ નથી ત્યાં ઘટભેદાભાવ પળ નથી. હવે, નવ્યન્યાયમાં બે સમનિયત વસ્તુઓને એક જ ગણવામાં આવે છે.^૧ અને તે વાસ્તવિક પળ છે, કારણ કે જો એ બન્ને એક જ ન હોય તો એક સિવાય પળ બીજી દેખાવી જોડાએ, પળ એવું તો દેખાતું નથી. માટે સમનિયત વસ્તુઓને એક જ ગણવી જોડાએ.^૨ હવે, આ જ વાત પ્રસ્તુત સન્મતિમાં વિચારીએ તો જ્યાં મનુષ્ય શબ્દથી વ્યવહાર્ય એવો સદૃશ-પરિણામપ્રવાહ છે ત્યાં જ મનુષ્યશબ્દનિરૂપિત વાચ્યતા છે અને જ્યાં એવો પરિણામપ્રવાહ નથી ત્યાં એવી વાચ્યતા પળ નથી. તો આ બન્ને એક જ થયા. અને તેથી સદૃશપરિણામપ્રવાહરૂપ વ્યંજનપર્યાયને શબ્દવાચ્યતા તરીકે ઓઝાવાવીએ તો કોઈ દોષ નથી. બાકી આ રીતે ન વિચારીએ અને વ્યંજનપર્યાયને વાચ્યતારૂપ જ ગણીએ તો એમાં ‘વ્યંજનપર્યાય ભિન્ન-અભિન્ન બન્ને સ્વરૂપ ધરાવે છે’ એ સન્મતિવચનની સંગતિ કરવી અશક્ય છે. સદૃશપરિણામપ્રવાહરૂપ વ્યંજનપર્યાય સ્વતન્ત્ર પર્યાયરૂપે અભિન્ન (એક) પળ છે અને પર્યાયોના સમૂહરૂપ હોવાથી ભાજ્ય (-અનેક) પળ છે. તેથી તેમાં જ સન્મતિવચનની સંગતિ બરાબર થાય છે.

હવે આવા અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાયને અનુલક્ષીને પ્રસ્તુત ગાથાનો ભાવાર્થ જોડાએ^૩ : કોઈ પળ અર્થપર્યાય તેના ધર્મોમાં ચોક્કસ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ જ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય છે. તેના આ આપેક્ષિક અસ્તિત્વનો

૧. દ્વૌ નજૌ પ્રકૃતમર્થ ગમયતઃ, મતુબન્તાદ્ વિહિતો ભાવઃ પ્રકૃતિં બોધયતિ-આવી વ્યાકરણની પરિભાષાઓ પળ આ જ ભાવ ધરાવે છે.
૨. આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, ચરિત્ર વગેરે પળ સમનિયત ધર્મો છે. તો તેને પળ એક જ ગણવા ? આવો પ્રશ્ન થવો સંભવિત છે. પળ એનું સમાધાન એ જ છે કે આ ધર્મો એકબીજાથી સ્વતન્ત્ર ઉત્કર્ષ-અપકર્ષ અને શક્તિઓ ધરાવે છે તેથી તેમને એક ગણી શકાય નહીં.
૩. સન્મતિકારને ખુદને અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાયના ઉપરોક્ત અર્થ જ સમ્મત છે તે દર્શાવનારો શાસ્ત્રપાઠ : “જેમ પુરુષશબ્દવાચ્ય જે જન્માદિમરણકાલપર્યન્ત એક અનુગત પર્યાય તે પુરુષને વ્યંજનપર્યાય, સમ્મતિગ્રન્થઙ્ કહિઓ છડ્. તથા બાલતરુણાદિ પર્યાય તે અર્થપર્યાય કહિઆ. તિમ સર્વત્ર ફલાવી લેવું. અત્ર ગાથા-પુરિસમ્મિ પુરિસસદ્દો (સન્મતિ ૧.૩૨)”-દ્રવ્ય.રા.સ્ત.-૧૪.૬

પૂર્ણ બોધ સસભંગીમાં પર્યાવસિત થાય છે. અને આ સાતે ભાંગામાં ધર્મ તરીકે તો તે અર્થપર્યાય મોજૂદ હોય જ છે. માટે આ અર્થપર્યાયની પ્રરૂપણા આપણે સાત વિકલ્પે કરી શકીએ. આ જ વાત આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં કહેવાઈ છે— ‘અત્થપજ્જાએ-અર્થપર્યાયમાં (—તેને લગતી પ્રરૂપણામાં) એવં- ઉપર દર્શાવેલી રીતે સત્તવિઅપ્પો-સાત પ્રકારનો વચનપહો- વચનમાર્ગ હોઈ- રચાય છે.’

સદૃશપર્યાયપ્રવાહરૂપ વ્યંજનપર્યાય સ્વયં શબ્દવાચ્ય સમૂહરૂપે એક (—નિર્વિકલ્પ^૧) પણ છે અને અનેક પર્યાયોના સમૂહરૂપ હોવાથી અનેક (—સવિકલ્પ) પણ છે. તેથી આપણે તેની પ્રરૂપણા પણ બે રીતે કરી શકીએ : ૧. વ્યંજનપર્યાયને તેના સામાન્યસ્વરૂપે જ પ્રરૂપીએ, તેના ભેદો ન વર્ણવીએ. આ વચ્ચે વ્યંજનપર્યાય-વિષયક વચનમાર્ગ નિર્વિકલ્પ બને છે. ૨. વ્યંજનપર્યાયને તેના અન્તર્ગત આવેલા પર્યાયાત્મક વિકલ્પો સાથે વર્ણવીએ. જેમકે, પુરુષપર્યાયની પ્રરૂપણા બાલ, યુવાન, વૃદ્ધ વગેરે ભેદો સાથે કરીએ. તો તે વચ્ચે વ્યંજનપર્યાય-વિષયક વચનમાર્ગ સવિકલ્પ બને છે. આ વ્યવસ્થાને અનુસરીને ભાંગા આમ રચાય : ‘સ્યાદેક એવ પુરુષઃ, સ્યાદનેક એવ પુરુષઃ.’ અત્રે વ્યંજનપર્યાય-વિષયક પ્રરૂપણામાં સવિકલ્પ પ્રરૂપણા કે નિર્વિકલ્પ પ્રરૂપણા એમ બે જ વિકલ્પો સંભવિત છે. ત્રીજો કોઈ માર્ગ જ નથી.^૨ તેથી તેમાં આપોઆપ ત્રીજો ભાંગો રચાતો નથી.^૩ આ જ વાત આ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં કહેવાઈ છે : ‘વંજણપજ્જાએ- વ્યંજનપર્યાયમાં (—તદ્વિષયક પ્રરૂપણામાં), ઊણ- વઢી, સવિયપ્પો- વિકલ્પો સહિત ય- અને ણિવ્વિયપ્પો- વિકલ્પોથી રહિત (વચનમાર્ગ છે.)’ મતલબ કે વ્યંજનપર્યાયની પ્રરૂપણા સ્વતન્ત્ર પર્યાયરૂપે પણ કરી શકાય અથવા તેને પર્યાયસમૂહરૂપે પણ વર્ણવી શકાય. અત્રે વર્ણવી તેવી સવિકલ્પત્વ-નિર્વિકલ્પત્વની પ્રરૂપણા આ પૂર્વે ૧.૩૨ થી ૧.૩૫ ગાથામાં વર્ણવાઈ છે તે આ ભાવાર્થની વાસ્તવિકતાનો સબઠ્ઠ પુરાવો છે. વઢી,

૧. નિર્વિકલ્પ = નિર્ભેદ. ગાથા ૧.૩૨માં વિકલ્પ શબ્દ ભેદ અર્થમાં વપરાયો છે.

૨. સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ ઉભયની પ્રરૂપણા તો પ્રમાણવાક્ય બની જાય કે જેને ભંગ ન કહેવાય. તેથી ત્રીજો વિકલ્પ નથી એમ જણાવ્યું છે.

૩. અર્થપર્યાયમાં જે રીતે પહેલા બે ભાંગા છે, તે રીતે વ્યંજનપર્યાયમાં કરવાના જ નથી. માટે અર્થપર્યાયની સસભંગીગત ત્રીજો અવક્તવ્યનો ભાંગો, વ્યંજનપર્યાયમાં થાય કે ન થાય તે વિચારવાની જરૂર નથી.

आ प्रमाणे विचारवामां तर्कजाळथी दूर रहीने वास्तविकता सुधी पहींची शकाय छे ते पण ध्यानार्ह छे.

अन्ते, पूर्व महर्षिओ अने तेओनां वचनो प्रत्ये अपार आदरभाव होवा छतां अत्रे ऐमनां वचनोनी जे विचारणा करी छे तेमां अेक ज समज मुख्य रही छे के सप्तभंगी हेतुवाद अन्तर्गत आवे छे अने हेतुवादमां चर्चानां द्वार हमेशां खुल्लां ज रहे छे. आ समग्र लखाण विचारणात्मक छे. आ आम ज होय, आम नहीं ज अेवो कोई आग्रह नथी. बनी शके के पूर्वमहर्षिओनां वचनोनुं अर्थघटन दर्शावेली रीत करता जुदी रीते करवानुं होय. तेथी आ समग्र विचारणामां रहेली क्षतिओ जो विद्वज्जनो सूचवशे अने जे वातो योग्य जणाय ते परत्वे पोतानी सम्मति जणावशे तो तेओअे फक्त मारा पर ज नहीं, पण नयवादना सर्व जिज्ञासुओ पर उपकार कयों गणाशे.

* * *

सन्दर्भसूचि

- सम्मतिर्तर्क** - वादमहार्णव-टीका साथे- गाथा १.३०-४१, कर्ता- श्रीसिद्धसेन दिवाकर, टीका- श्रीअभयदेवसूरि, सं.- पं. श्रीसुखलालजी, पं. श्रीबेचरदास दोशी, प्र.- RENSEN Book Co., Tokyo.
- सम्मतिर्तर्कविवेचन**- पृ. २२२-२२३, कर्ता- पं. श्रीसुखलालजी, पं. श्रीबेचरदास दोशी, प्र.- गूजरात विद्यापीठ, अमदावाद.
- अनेकान्तव्यवस्था** (सटीक)-भाग-२ पृ. २४६-२५६, कर्ता- उपा. श्रीयशोविजयजी, टीका- श्रीविजयलावण्यसूरिजी, प्र.- लावण्यसूरि ज्ञानमन्दिर, बोटाद.
- द्रव्यगुणपर्यायरास-सस्तबक** - गाथा ४.१३, १४.१-९, कर्ता- उपा. श्रीयशो-विजयजी
- जैनतर्कभाषा** (सटीक) - पृ. २२, कर्ता- उपा. श्रीयशोविजयजी, टीका- पं. श्रीसुखलालजी, प्र.- सरस्वती पुस्तक भण्डार, अमदावाद.
- नयरहस्य** - कर्ता- उपा. श्रीयशोविजयजी
- सप्तभङ्गीप्रभा**- कर्ता- श्रीविजयनेमिसूरिजी, सं.- कीर्तित्रयी, प्र.- जैनग्रन्थप्रकाशन समिति, खंभात.
- सप्तभङ्गीर्विशिका (सविवेचन)** गाथा १५-१९, कर्ता- श्रीअभयशेखरसूरिजी, प्र.- दिव्यदर्शन ट्रस्ट, धोळका.

सन्मतितर्कनी प्रस्तुत विषयने सम्बन्धित मूळगाथाओ

दव्वट्टियवत्तव्वं, सव्वं सव्वेण णिच्चमवियप्पं ।
 आरद्धो य विभागो, पज्जववत्तव्वमग्गो य ॥१.२९॥
 सो उण समासओ च्चिय, वंजणणिअओ य अत्थणिअओ य ।
 अत्थगओ य अभिण्णो, भइयव्वो वंजणविअप्पो ॥१.३०॥
 एगदवियम्मि जे अत्थ-पज्जया वयणपज्जया वा वि ।
 तीयाणागयभूया, तावइयं तं हवइ दव्वं ॥१.३१॥
 पुरिसम्मि पुरिससद्दो, जम्माई मरणकालपज्जंतो ।
 तस्स उ बालाईया, पज्जवजोया बहुवियप्पा ॥१.३२॥
 अत्थि त्ति णिव्वियप्पं, पुरिसं जो भणइ पुरिसकालम्मि ।
 सो बालाइवियप्पं, न लहइ तुल्लं व पावेज्जा ॥१.३३॥
 वंजणपज्जायस्स उ पुरिसो, पुरिसो त्ति णिच्चमवियप्पो ।
 बालाइवियप्पं पुण, पासइ से अत्थपज्जाओ ॥१.३४॥
 सवियप्प-णिव्वियप्पं, इय पुरिसं जो भणेज्ज अवियप्पं ।
 सवियप्पमेव वा णि-च्छएण ण स निच्छिओ समए ॥१.३५॥
 अत्थंतरभूएहि य, णियएहि य दोहि समयमाईहिं ।
 वयणविसेसाईयं, दव्वमवत्तव्वयं पडइ ॥१.३६॥
 अह देसो सब्भावे, देसोऽसब्भावपज्जवे णियओ ।
 नं दवियमत्थि णत्थि य, आएसविसेसियं जम्हा ॥१.३७॥
 सब्भावे आइट्ठो, देसो देसो य उभयहा जस्स ।
 तं अत्थि अवत्तव्वं, च होइ दविअं वियप्पवसा ॥१.३८॥
 आइट्ठोऽसब्भावे, देसो देसो य उभयहा जस्स ।
 तं णत्थि अवत्तव्वं, च होइ दविअं वियप्पवसा ॥१.३९॥
 सब्भावसब्भावे, देसो देसो य उभयहा जस्स ।
 तं अत्थि णत्थि अवत्त-व्वयं च दवियं वियप्पवसा ॥१.४०॥
 एवं सत्तवियप्पो, वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ।
 वंजणपज्जाए उण, सवियप्पो णिव्वियप्पो य ॥१.४१॥

वादमहार्णव-टीकागत प्रस्तुत गाथानुं विवरण

अन्योन्यापरित्यागव्यवस्थितस्वरूपवाक्यनयानां शुद्ध्यशुद्धिविभागेन संङ्ग्रहादिव्यपदेशमासादयतां द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयावेव मूलाधार इति प्रदर्शनार्थमाह—

एवं सत्तवियप्पो वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ।

वंजणपज्जाए उण सवियप्पो णिव्वियप्पो य ॥४१॥

एवं इत्यन्तरोक्तप्रकारेण **सप्तविकल्पः** सप्तभेदः वचनमार्गो **वचनपथः** **भवत्यर्थपर्याये** अर्थनये सङ्ग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रलक्षणे सप्ताऽप्यनन्तरोक्ता भङ्गका भवन्ति । तत्र प्रथमः सङ्ग्रहे सामान्यग्राहिणि, 'नास्ति' इत्ययं तु व्यवहारे विशेषग्राहिणि, ऋजुसूत्रे तृतीयः, चतुर्थः सङ्ग्रह-व्यवहारयोः, पञ्चमः सङ्ग्रह-ऋजुसूत्रयोः, षष्ठो व्यवहार-ऋजुसूत्रयोः, सप्तमः सङ्ग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रेषु । **व्यञ्जनपर्याये** शब्दनये **सविकल्पः** प्रथमे पर्यायशब्दवाच्यताविकल्पसद्भावे-ऽप्यर्थस्यैकत्वात् । द्वितीय-तृतीययोर्**निर्विकल्पः** द्रव्यार्थात् सामान्यलक्षणान्निर्गत-पर्यायाभिधायकत्वात् समभिरूढस्य पर्यायभेदभिन्नार्थत्वात् एवम्भूतस्याऽपि विवक्षितक्रियाकालार्थत्वात् । लिङ्ग-संज्ञा-क्रियाभेदेन भिन्नस्यैकशब्दावाच्यत्वात् शब्दादिषु तृतीयः । प्रथम-द्वितीयसंयोगे चतुर्थः, तेष्वेव चाऽनभिधेयसंयोगे पञ्चम-षष्ठ-सप्तमा वचनमार्गा भवन्ति ।

अथवा प्रदर्शितस्वरूपा सप्तभङ्गी सङ्ग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रेष्वेवाऽर्थनयेषु भवतीत्याह- एवं सत्तवियप्पो इत्यादिगाथाम् । अस्यास्तात्पर्यार्थः-

अर्थनय एव सप्त भङ्गाः, शब्दादिषु तु त्रिषु नयेषु प्रथम-द्वितीयावेव भङ्गौ । यो ह्यर्थमाश्रित्य वक्तृस्थः सङ्ग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्राख्यः प्रत्ययः प्रादुर्भवति सोऽर्थनयः, अर्थवशेन तदुत्पत्तेः, अर्थं प्रधानतयासौ व्यवस्थापयतीति कृत्वा, शब्दं तु स्वप्रभवमुपसर्जनतया व्यवस्थापयति, तत्प्रयोगस्य परार्थत्वात् । यस्तु श्रोतरि तच्छब्दश्रवणादुद्गच्छति शब्द-समभिरूढ-एवंभूताख्यः प्रत्ययस्तस्य शब्दः प्रधानं, तद्वशेन तदुत्पत्तेः, अर्थस्तूपसर्जनं, तदुत्पत्तावनिमित्तत्वात्, स शब्दनय उच्यते । तत्र च वचनमार्गः सविकल्प-निर्विकल्पतया द्विविधः- सविकल्पं सामान्यं, निर्विकल्पः पर्यायः, तदभिधानाद् वचनमपि तथा व्यपदिश्यते । तत्र

शब्द-समभिरूढौ सञ्ज्ञा-क्रियाभेदेऽप्यभिन्नमर्थं प्रतिपादयत इति तदभिप्रायेण सविकल्पो वचनमार्गः प्रथमभङ्गकरूपः । एवम्भूतस्तु क्रियाभेदाद् भिन्नमेवाऽर्थं तत्क्षणे प्रतिपादयतीति निर्विकल्पो द्वितीयभङ्गकरूपस्तद्वचनमार्गः । अवक्तव्य-भङ्गकस्तु व्यञ्जननये न सम्भवत्येव, यतः श्रोत्रभिप्रायो व्यञ्जननयः, स च शब्दश्रवणादर्थं प्रतिपद्यते न शब्दाश्रवणात्, अवक्तव्यं तु शब्दाभावविषय इति नाऽवक्तव्यभङ्गकः व्यञ्जनपर्याये सम्भवतीत्यभिप्रायवता व्यञ्जनपर्याये तु सविकल्प-निर्विकल्पौ प्रथमद्वितीयावेव भङ्गावभिहितावाचार्येण, 'तु'शब्दस्य गाथायामेवकारार्थत्वात् ॥४१॥

द्रव्यगुणरास-स्तबकगत प्रस्तुत गाथानुं विवरण

शिष्य पूछइ छइ- “जिहां २ ज नयना विषयनी विचारणा होइ, तिहां अेक अेक गौण-मुख्यभावइं ससभंगी थाओ. पणि जिहां प्रदेश-प्रस्थकादि विचारइं सात छ पांच प्रमुख नयना, भिन्न भिन्न विचार होइ, तिहां अधिक भंग थाइ, तिवारइं ससभंगीनो नियम किम रहइ ?”

गुरु कहइ छइ- “तिहां पणि अेक नयार्थनो मुख्यपणइं विधि, बीजा सर्वनो निषेध, इम लेइ प्रत्येकिं अनेक ससभंगी कीजइ”.

अम्हे तो इम जाणुं छुं. “सकलनयार्थ-प्रतिपादकतात्पर्यादधिकरणवाक्यं प्रमाणवाक्यम्” अे लक्षण लेइनइं, तेहवे ठामे- स्यात्कारलांछित सकलनयार्थ-समुहालंबन अेक भंगइ पणि निषेध नथी. जे माटि व्यंजनपर्यायनइ ठामि २ भंगइं पणि अर्थसिद्धि सम्मतिनइं विषइं देखाडी छइ. तथा च तद्गाथा-

एवं सत्तविअप्पो, वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ।

वंजणपज्जाए पुण, सविअप्पो णिव्विअप्पो य ॥ १.४१ ॥

अेहनो अर्थ- एवं- पूर्वोक्त प्रकारइ, ससविकल्प- ससप्रकार वचनपथ- ससभंगीरूप वचनमार्ग ते अर्थपर्याय, अस्तित्व-नास्तित्वादिकनइं विषइ होइ. व्यंजन पर्याय जे घटकुम्भादिशब्दवाच्यता, तेहनइं विषइं सविकल्प- विधिरूप, निर्विकल्प- निषेधरूप अे २ ज भांगा होइ, पणि अवक्तव्यादि भंग न होइ,

जे माटिं अवक्तव्य शब्दविषय कहिइं तो विरोध थाइ.

अथवा सविकल्प शब्द-समभिरूढ नयमतइं, अनइं निर्विकल्प अवेम्भूतनयमतइं, इम २ भंग जाणवा, अर्थनय प्रथम ४ तो व्यञ्जनपर्याय मानइ नहीं. ते माटइं ते नयनी इहां प्रवृत्ति नथी. अधिकुं अनेकान्तव्यवस्थाथी जाणवुं.

तदेवमेकत्र विषये प्रतिस्वमनेकनयप्रतिपत्तिस्थले स्यात्कारलाञ्छित-तावन्नयार्थप्रकारकसमूहालम्बनबोधजनक एक एव भङ्ग एष्टव्यः, व्यञ्जनपर्यायस्थले भङ्गद्वयवद् । यदि च सर्वत्र सप्तभङ्गीनियम एव आश्वासः, तदा-चालनीयन्यायेन तावन्नयार्थनिषेधबोधको द्वितीयोऽपि भङ्गः तन्मूलकाश्चाऽन्येऽपि तावत्कोटिकाः पञ्च भङ्गाश्च कल्पनीयाः, इत्थमेव निराकाङ्क्षसकलभङ्गनिर्वाहाद्, इति युक्तं पश्यामः ।

अे विचार स्याद्वादपंडितइं सूक्ष्मबुद्धि चित्तमांहि धारवो ॥४.१३॥

शब्दनयोमां अवक्तव्यभङ्ग केम ना मळे तेनी अनेकान्तव्यवस्थागत चर्चा

अवक्तव्यभङ्गस्तु व्यञ्जननये न सम्भवत्येव, यतः श्रोत्रभिप्रायो व्यञ्जननयः, स च शब्दश्रवणादर्थं प्रतिपद्यते, न शब्दाश्रवणात्, अवक्तव्यं तु शब्दाभाव-विषय इति नाऽवक्तव्यभङ्गको व्यञ्जनपर्याये सम्भवतीत्यभिप्रायवता 'व्यञ्जनपर्याये तु सविकल्पक-निर्विकल्पौ' प्रथम-द्वितीयावेव भङ्गावबहितावाचार्येणेति टीकाकृतो व्याचक्षते ।

अत्र वक्तरि यत् सप्तभङ्ग्यर्थज्ञानं तन्मानसोत्प्रेक्षोपनीतपदार्थसंसर्गभान-रूपं, श्रोतरि तु शाब्दमेव तत् सम्भवति, अवक्तव्यं तु न शब्दविषयः किन्तु शब्दाभावविषय इति यद् व्यञ्जननयतात्पर्यमुन्नीतं तत् कथं सङ्गच्छते ?, शब्दाभावस्याऽप्रमाणत्वेन कस्याऽप्यर्थस्य तदविषयत्वात्, कथञ्चिन्मते शब्दानुप-लब्धेः शब्दाभावविषयप्रमाणत्वेऽपि तां विना तद्विषयं विलक्षणं ज्ञानं मा जनि, अवक्तव्यपदाद् वक्तव्यत्वाभावविषयशाब्दबोधोत्पत्तौ किं बाधकम् ? नहि भावविषयक एव शाब्दबोधो भवति, न त्वभावविषयक इत्यत्र प्रमाणमस्ति,

पदज्ञानादिकार्यतावच्छेदककोटौ भावशाब्दत्वप्रवेशे गौरवात्, 'घटो नास्ति' इत्यादे-
घटाभावादिबोधस्य सार्वजनीनत्वाच्च ।

तत्रापि नञ उपसर्गवद् द्योतकतया तात्पर्यग्राहकत्वमात्रमेव, घटपदस्य
घटप्रतियोगिके लक्षणाध्रौव्येऽभावान्तर्भावेनैव तस्या युक्तत्वादिति चेत् ? न- 'न
न घटः' इत्यत्रैकस्माद् घटपदाद् घटत्व-घटाभावाभावत्वाभ्यामेकदा शक्ति-
लक्षणाभ्यां बोधासम्भवेन नञः पृथक्शक्तिकल्पनावश्यकत्वाद्; द्योतकत्वपक्षेऽपि
'घटो नास्ति' इत्यादिवाक्यरीत्यैव 'स्यादवक्तव्यो घटः' इत्यतोऽवक्तव्यत्व-
बोधाप्रतिरोधाच्च । तस्मान्नाऽयं प्राञ्जलः पन्थाः ।

किन्तु कथञ्चिदवक्तव्यत्वमिह 'एकपदजन्यप्रातिस्विकधर्मद्वयावच्छिन्न-
विषयकशाब्दबोधाविषयत्वम्' । तद्वोधनं त्वर्थनये मानसोत्प्रेक्षोपस्थित-खण्डशः-
प्रसिद्धपदार्थासंसर्गग्रहमात्रात् कथञ्चित्संसर्गग्रहाद् वा सम्भवति । व्यञ्जननये तु
तन्न सम्भवति, 'असतो णत्थि णिसेहो' इत्यादि भाष्यकृद्वचनादुक्तविशिष्ट-
प्रतियोगिनोऽसिद्ध्या तदभावस्याऽप्यसिद्धत्वात् पदार्थमर्यादया वाक्यार्थमर्यादया
वा बोधयितुमशक्यत्वात् ।

न च स्यात्पदसमभिव्याहृतावक्तव्यपदात् प्रकृते खण्डशः शक्त्या बोधः
सम्भवति, एकपदार्थयोः परस्परमन्वयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वात्, अन्यथा हरिपदादुप-
स्थितयोः सिंह-कृष्णयोराधाराधेयभावसम्बन्धेनाऽन्वयबोधप्रसङ्गादिति सूक्ष्मेक्षि-
कामनुसरता व्यञ्जननयेन प्रकृते नञ्व्यत्यासादेकपदाजनितप्रातिस्विक-
धर्मद्वयावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधविषयत्वं स्यादवक्तव्यत्वं वाच्यं, तच्च
भङ्गद्वयार्थमादाय पर्यवस्यतीति व्यञ्जननये द्वावेव भङ्गाविति व्याख्यातृतात्पर्यं
सुष्ठु घटामटाट्यते । देशकृतश्चतुर्थभङ्गस्तु व्यञ्जननयेन शुद्धेन देश्यतिरिक्त-
देशाभावादेव नोद्भावनाहं इति विभावनीयं सुधीभिः ॥